विषयः धर्मशास्त्रम्

क्रम सं०

प्रवेश सं०

ग्रन्थकार श्रीमदनन्त महोपाध्याय

नाम लिपि निर्णय:

पत्र सं० १-८

अक्षर सं० (पंक्तौ) ४६

पंक्ति सं० (पृष्ठे) ६

श्लोक सं०

लिपि: दे.ना.

आधार: का.

आकार: ५१. X ३.१.

वि० विवरणम् पू.

13907 १६०३

आ. ८१५२

पी० एस० यू० पी०—७७ एस० सी० ई०—१६५१—५० ०००

Indira Gandhi National Centre for the Arts

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥ श्री ॥ ॐ नमो गणाधिपतये॥ ॥ ॥ जयति चरणपद्मं श्रीमदाद्यस्य भक्तप्रणतसुरसमूहोत्तुंगमौलिप्रवर्णराग
१ लितमणिकणायुक्तांगसासाद्यशत्साम्म तिगतफलदं वेलज्जयन्ते मणीशम्॥ १॥ समस्तवस्तूदयसंनिरोधमि
श्रमेकंव्यवहारसिद्धौ तिथ्यादिभिः कल्पितभेदमीशं नमामि कालं कलुषापनुत्यै॥ २॥ नगांकुतुंसर्वविदं
सिद्धं मेकं...तयोः प्रसादात्तिथिनिर्णयं तु किंचिद्वदति प्रबुधियो नुरूपम्॥ ३॥ सिद्धं १
...म्यमृडं मृडानीं वरदौ सदेवी तयोः प्रसादात्तिथिनिर्णयं तु किंचिद्वदति प्रबुधियो नुरूपम्॥ ३॥ सि
द्धयेनेकफलस्योपदिष्टानामेकभक्तादीनामंगभूतामुपवधर्मंतिपदादितिथिष्वमात्रारणां निर्णयं प्र
थमं प्रबूयते॥ ॥तत्रैकभक्तलक्षणमुदिनार्द्धसमयेतीते भुज्यते नियमेन यत् एकभक्तमिति प्रोक्तं

२ ...स्याद्दिवैव हि तच्च मध्याह्नव्यापिन्यां कर्तव्यम्॥ मध्याह्नव्यापिनीयास्यादेकभक्ते सदा तिथिरिति वचनात्॥ तत्र पंच
धा विभक्तस्याह्नस्तृतीयो भागो मध्याह्नो ग्राह्यः॥ भक्तं वा मुहूर्तत्रितयं प्रातस्तावानेव तु संगवः॥ मध्याह्नस्त्रिमु
हूर्तः स्यादपराह्णोपि तादृशः॥ सायाह्नस्त्रिमुहूर्तोऽसर्वधर्मबहिष्कृतः॥ श्रुतिरपि विनाशानकोदर्शयति॥
प्रातरादित्यस्यैव सर्वत्रतवो यदेवोदेत्यथ वसंतो यदा संगवो थग्रीष्मो यदा मध्यंदिनो थवर्षा यदापराह्णोथ स
रद्यदेवास्तमेत्यथहेमन्त इति॥ ॥ एवं ॥ पूर्वाह्णः प्रहरं सार्द्धं मध्याह्नः प्रहरं तथा आतृतीयादपराह्णः सायाह्नश्च
ततः परमिति स्मृतिदृष्ट्या सार्द्धो ह्यधिको ग्राह्यः एतस्यां मध्याह्नव्यापिन्यामेकभक्ते तिथौ सत्यां पनतिथिसैवविनोह्रासवृद्धी

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्री मध्याह्ने कर्म्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः। तया कर्म्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणम्। इति तत्र योऽह्न

नद स्त्रेधा भागः एकभक्तं च यद्यपि त्रयोदशी घटिकामानं स्यात् सा दशीपर्यन्तं षड्घटिका [illegible] मध्याह्नं तथापूर्वा [illegible]

घटिकात्रयं कर्त्तव्यम्। दिनार्द्धसमये वीते इति वचनात् [illegible] दा मध्याह्नादूर्ध्वमेकभक्तं तिथिः प्रवर्त्तते। तद् राम

तस्यामेकभक्तं न कार्यम्। मध्याह्नव्यापिनी त्यस्य वचनस्यानर्थक्यप्रसंगात्। तस्मादुक्तन्यायवचनानुरो २

धेन मध्याह्नशब्देनैकदेशलक्षणया निर्दिष्टं घटिकात्रयमेव लक्ष्यते। यामौ द्वौ [illegible] इति [illegible] यदा पू

र्व [illegible] किस्मिन्नपि दिने कृत्स्नमध्याह्नव्यापिनी लभ्यते किन्तु पूर्वापरत्र [illegible] मध्याह्न [illegible] इति [illegible] तावन्मात्र [illegible] तेषि

न्नापि तदा

[illegible] तुन्न रेव [illegible]। खर्वदर्पौ परौ पूज्यौ इत्यादित्युक्तत्वात् [illegible] डो तिथिस्तु वर्त्तमाना [illegible] दा [illegible] वर्त्तमाने [illegible] सा

[illegible] हसह्ने तिथिक्षयवृद्धिसमभवतः। ताम्यां समाप्तौ उत्तरायास्तृतीयाः एकभक्तादितिथिर्भवति सावश्यं ह्रास [illegible] वृद्धि नत

[illegible] भवेन्न यदि सा दिनद्वयवर्त्तिनी तूर्वा ह्रासवती तदा पूर्वा ग्राह्या। यदि वृद्धिमती तदा परैव। उक्तं च। खर्वो दर्पो

[illegible] था हिंसा त्रिविधं तिथिलक्षणम्। खर्वदर्पौ परौ पूज्यौ हिंसा स्यात् पूर्वकालिकी। खर्वो नाम [illegible] तिथेः साम्यं दर्पो वृद्धिः

हिंसा क्षयः। यद्येकभक्तादिकर्मतिथिः खर्वा तदा परदिनगता ग्राह्या। खर्वदर्पौ परौ पूज्यौ इत्युक्तत्वात्। अथ वा

[illegible] कर्मतिथिर्भूयसी एकस्मिन् स्यात् तदा विप्रतिपत्तिः [illegible] समवाप्नुयसाम्यात् संकर्मत्र [illegible] तिथ्या [illegible] यसी ग्राह्या माय

ब्र० २ वि

नि० नक्तस्मादिकर्म्मणि सु कर्म्मकालव्यापिनी तु उपवासे तिथिर्व्रते निर्णया। सा वा न...न्याया। ...र्णयः॥ अथ नक्त

तिथिनिर्णयः॥ प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्तव्रते सदा। एकादशीं विना सर्वाः शुक्ले कृष्णे समाः स्मृताः। प्रदोषपरि

माणं स्कन्दपुराणोक्तम्। उदयात्प्राक्तनी संध्या घटिकात्रयमुच्यते। सायं संध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वतः

२ त्रिमुहूर्त्तः प्रदोषः स्याद्रवावस्तंगते सति। ननु षड्घटिकात्मके प्रदोषे पूर्वघटिकात्रयं संध्याशब्दवाच्य... ३

ते तत्र वा नीमानि कर्म्माणि संध्यायां परिवर्जयेत्। आहारं मैथुनं निद्रां स्वाध्यायं च चतुर्थकमिति भोजनं ...षेध

इत्यर घटिकात्रय पूर्वभागो ... नक्तं कथं घटते इति देवम्। मुख्यसंध्याशब्दार्थो ... सिद्धान्तादिविरोधि ...

...सायंसंध्याकाले ... आदित्यास्तदर्शनोपलक्षितः कालो निशा तयोः संधिः ... संध्या

घटिका संध्या तत्कालविहितनिषिद्धयोः कर्म्मणोः पर्यवसितत्वात्तत्पूर्वः ... वा पर्याप्तः कालो गृह्यते ... दर्शितो ... तल्ल

क्षणं जपन्नासीत सा विज्ञेया ... नक्षत्रोदयात्। अस्तमयादित्यान्नक्षत्रोदयान्तः मुख्यः संध्याकालः। ... नक्षत्रदर्शनात्... सा

यं तत्परतः स्थितम्। तत्र ... तत्र कर्म्माणि विवर्जयेत्। अस्तमयात्पूर्वं संध्या ... नक्षत्रदर्शनावधेः ... सायंसंध्या

निशानाड्यः सायंसंध्यावशिष्टः प्रदोषः। तथा संध्यायां ... ततेरेवं ... प्रदोषसूर्यदर्शनान्नाडी इति किं विद्वान् अन्यतारकाकालात्सूर्यदर्शनावधेः

संध्याकालो मुख्यो दर्शितः। ...तिमुख्यसंध्याकाले संध्यानि ... विहितप्रतिषेधा। ...वक्तव्य ... निरूपितसंध्या

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नक्तन्निशायामुपनिषत्सु [illegible] सितादिवनिमित्तयोः [illegible] तिथेर्योगे [illegible] प्रदोषे [illegible] दानादिकाद्यनुमेवास्याः कालेनोऽ
न प्रतिषेधः तत्र पुत्रपौत्रार्थं वा शत्रुनाशार्थं नक्षत्रदर्शनेनोऽयनविधिना वा विधेयं तोयपात्रपुत्रपौत्रार्थी हिंसा प्रतिषेधः कृत्वर्थे [illegible]
[illegible] यथु हिंसा विधिना। यथोक्तं भविष्यपुराणे। मुहूर्तोनं दिनं नक्तं प्रवदन्ति मनीषिणः। नक्षत्रदर्शनान्नक्तमहं मन्ये [illegible]
अत्र वचनं मुहूर्तोनं दिनमेव नक्तमिति व्यपदिश्यते नक्तं नाम नाद्यर्थम्। अत्र गार्हस्थ्ये नक्षत्रदर्शनान्नक्तमहं मन्ये इति [illegible]
[illegible] समस्तिनक्तमिति नक्तविहितं नाजनं विधत्ते। नक्षत्रदर्शनादित्यादि [illegible] योगे [illegible] यमीयं तदा नक्षत्रदर्शनादर्श [illegible]
[illegible] पंचमी [illegible] नक्षत्रदर्श [illegible] प्रत्यर्थः। फलतस्त्वेकं [illegible] तो नक्षत्र [illegible] प्रतीति। यदा प्रारम्भ [illegible]

विरितउ

[illegible] दिवानक्तं यतो नाकं पुराणे। नक्तं दिनान्ते मुहूर्ते नक्ततिथिमध्ये नक्तं कर्तव्यम्। प्रदोषव्यापिनी [illegible] नक्तं
[illegible] हि मुख्यां च्छायामन्दीभवति ना कुर्वात नक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशिभोजनम्। एवं ज्ञात्वा ततो विद्वान्सायाह्ने तु [illegible]
[illegible] व्रती नक्तं फलं भवति निश्चितमिति॥ न्यायशास्त्रे तन्नक्तं तथा हि। प्रदोषे दिनद्वयेऽपि तिथेरभावे [illegible] संदिह्यते। किं दिनान्ते
[illegible] थिमध्ये नक्तं कर्तव्यं किं वा प्रदोषतिथेरभावेऽपि एवं संदेहे प्रदोषपरित्यागेन दिवा नक्ततिथौ नक्तं कर्तव्यम्। तिथि [illegible]
[illegible] नोत्पत्तिवाक्ये बाध्यते। अनन्तरं प्रदोषव्यापिनी या दिना तत्तिथावेव वाक्यान्तरेणोत्पन्ने कर्मणि प्रदोषो विधीयते। [illegible] उत्पत्ति
[illegible] तिथि विशेष [illegible] तस्यानुत्पन्नं प्रदोषो बाध्यते। एतत्सिद्धं गादितानक्तं सिद्धं कर्मास्य तस्य प्रदोषे [illegible] दि [illegible] दिपदं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अन॰
रा॥

प्रदोषे देवकृत्ये ... नपर्याप्ता तिथिर्दृश्यते तदा तिथिद्वयोरेकत्र संभवे तत्रैव तत्क्रमविनियोगः कर्तव्य इत्यर्थः दिक्॥ अथ
याचितं ... न विद्यते याचितं यस्मिन्नभ्यवहरणे तदयाचितं नाम। अभ्यवहार्यविषयता चास्य शिष्टसमाचारादेव निश्चीयते ...
... योग्यानि यवैतान्यभ्यवहार्याणि दन्तैरवखण्ड्यावखण्ड्य यन्निगीर्यते तद्भक्ष्यं दन्तावखण्डनमन्तरेण निगीर्यमाणं तद्भोज्यं ... नाम
यद्गृहीत्वा यद्दन्तर्जिह्वयते पेयं प्रसिद्धमुदकादि ... स्वाद्यं तत्स्वाद्यं मुखदन्तव्यापारेण गृहीत्वा गिलति यथा फलत्वक्काण्डादीना ...
... तिचोष्यं। एवं चेदात्मीयजनादिगृहीत्वा यदाभ्यवहृयते तदानर्नामयाचितं दुष्यदानेव॥ अयाचितमेवाभ्यवहरिष्यामीति
यनात्रयाचितं हि प्रार्थितमप्यर्थितं लब्धमुच्यते। तद्धि तु मया चितं तद्भो ... प्रार्थितमप्यतरवलब्धं तन्ना। नैदं स्वयंग्रहणं ...
ना

धर्म्मवहीतो ... याचितं। अथवा याचितेन सह शाम न्यातो लब्धं समान्यादयाचितम्। अथवा ब्राह्मणेनायाचितम्
पवीतादिना सदृशो राजन्यादिरब्राह्मणः। तेन केन चित्। धर्म्मेण प्रवृत्यं गृहीतं याचितसदृशमाम्नातं तच्चान्यतो लब्धं
मात्तमया चित्तमन्नं तेनाक्त्यमेवोपवासविधाना। शास्त्रस्य वहरिष्यामीति संकल्प्याश्चात् तदेतदयाचितमहस्त्वमय
व्यापिन्यां तिथौ यामध्याह्नव्यापिनी तस्यामेक भक्तवदनुष्ठेयम्। अस्याप्येक भक्तस्यैव व्रतपाकस्नानादिसह ...
तिथीनामेष साधारणो निर्णयः॥ १॥ अथोपवासविषये साधारणां किं विधिवार्त्तात्र यदा उदया ... सा ...

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ति०

तारं तिथिर्हेद्वैतेसा ये त्य पोष्या तृतीया द्विविधा ता तदा द्वितीये ऽह्नि निर्व्रतिका चतुष्टयं उदये दृष्टे सिद्धा पोषपो से
श्रिडुक्तश्रा तदसुक्तश्रा उपवासो ऽहोरात्र निःपाद्यो यतः । अत ग्रस्यं संपूर्णायाम होरात्रव्यापिन्यामुपवासकर्मकाल
व्यापित्वादुपवासो युज्यते ॥ यत्तु तैरेवोक्तम् ॥ खर्वो ऽपि खंड तिथिरेव । तिथ्यादौ तु सर्वे ह्यावर्द्धह्रासो वृद्धिः परे द नि ता
वान्या ह्राः सप्तवेधकरं दृष्टो ऽपि श्रकर्माणि वि वचनात् यावती परे ऽह्नि वृद्धिस्तावती पूर्वे तिथिरुदया दूर्द्धं प्राप्नोती
ति पूर्वा ऽपि खंड तिथिर्दे दिने उपवासः तत्रकार्यकालव्यापिनी ति पै वो पोष्येति ॥ न ते प्रत ह्रासत द्वि

वाक्ये श्रकर्मणी त्युच्यते । यस्यां तिथौ यद्विहितं कर्म तत्तस्याः श्रकर्म तृतीयायां विहितमुपवास तीय
स्वतः श्रकर्मणि विषये विहितं ह्रासवृद्धिग्रहणं तृतीयाव्रते द्वितीयायां निःप्रमाणं । कर्मणो यस्य यः कालस्त त्काल
व्यापिनी तिथिः तया कर्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणमिति । कर्मकालव्यापिन्यां लभ्यमानायां ह्रासवृद्ध्योः तिथेः स्व
रूपत्वे प्रतिकारणत्व निराकरणाच्च । अविद्यमानह्रासवृद्धिग्रहणप्रयोजनं यद्वक्ष्यते तदपि इह नास्ति यद्दुरिष्ठा
प्रेते ऽर्थे वचनद्वयं तैरुदाहृतम् । तिथिः सशल्या परिवर्जनीया धर्मार्थकामेषु तु नुष्ठेः । विहीनशल्यापिनि

नीयाय [illegible] दिनुपैति [illegible] ॥ यथा मलिम्लुच [illegible] द्वितीयो मासः प्रथमो त्तरः ॥ तथा तिथिः यथा सर्वा [illegible] माद्या
त्तेति ॥ तत्र पूर्वोक्तवचनमेकादशी ॥ विषयं सशल्या दशमी विद्धा [illegible] न शल्या संपूर्णैकादशी सा त्र विद्धा पित्या [illegible]
ति परे [illegible] येकादशी किं चिद्दृष्टेति ॥ संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ॥ इत्यनेन समानार्थं सदन्यास्तुति थिष्वयो [illegible]
[illegible] तु [illegible] रवर्बुदर्ष्यौ परीक्षिस्या वित्यादेः समानार्थेन संपूर्णा तिथि [illegible] नोपवासविषयस्तत्र था वचनादपु
तातारे निमर्हवेव्यामूढस्ताषित [illegible] ॥ अथ प्रतिपदादि तिथि विशेष [illegible] त्वत्रा [illegible] नवनि [illegible] मवाक्य [illegible] प्रतिपद्याः

वास्या [illegible] थ्योर्युग्मं [illegible] महाफलं ॥ एतद्व्यस्तं महादोषं [illegible] पूर्वं पुरा कृतमिति ॥ युग्माग्नियुगभूतानां इत्यस्मिन्पदे
उपार्व तिथ्योर्युगप [illegible] मिति द्विवचननिर्देशात् ॥ [illegible] थ्योश्च ॥ युग्माग्नेः द्वितीया तृतीययोर्युग्मस्त्वा युगभूत
चतुर्थी ॥ पंचम्योः षण्मुन्योः षष्ठीसप्तम्योः वसुरंध्रयोरित्यष्टमीनवम्योः रुद्रैकादशी ॥ एवं समैतानि युग्मानि ॥ अत्र वा
कर्मविधेरश्रवणात् ॥ शक्रातिनिंदास्यां विध्यनुमानेन प्राप्ते युग्मस [illegible] कस्यैकेन विधिना विधातुमशक्यत्वात् ॥ युग्मे
वसर्वतिथेः [illegible] विहाय विधेयत्व [illegible] उत्तर तिथेश्च पूर्वविद्धा [illegible] दं चतुर्दश्या विधेयानुरोधात् चतुर्दशी [illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रवन्ति। तत्र व्रतविशेषानुपालनादुपवासविषये सावत्संतः क्वचिद्रुतविशेषविषयेणाविधिनावा ऽसैवाँडे
कन्दा ने नैवदर्धि दानमात्रक्वचिद्यान्येये विशेषे परेऽप्येव युग्मीकरणमिवोपसंक्षिप्यते। तथा चाग्नेदर्शयिष्यो प्रतिपद्यम
वास्येति युग्मे शुक्लप्रतिपदोऽमावास्याविद्धत्वमुपवासे विहितम्। प्रतिपत्सद्वितीयास्या द्वितीयाप्रतिपद्युतेति पुरा
श्रवणे प्रतिपदो द्वितीयायुक्ता चमूतत्तिलकाशाकक्षीरव्रतविषया ज्ञाता निर्द्व्रतानि पूर्वाङ्ग एव विधीयन्ते
याया: प्रतिपद्युक्तत्वं तद्यम द्वितीयाविषयं तस्या हि सप्तिनारिर्नातरोऽत्यन्तेनेकरक्तादिव्रतविषयं। तेना

त्रयोदशी २

येन्यांतियतत्वादा उपवासे तु कृष्णप्रतिपदपि पूर्वविद्धैव पंचीनसिवचनात्। सर्वापि द्वितीया तृतीया चेति चोपोष्य
त्रय एमीषष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी। अमावास्या उपोष्याः स्युः परान्विता इति च वचनात्। तृतीया चतुर्थी युक्तोपवास्या। तद
मीतीथ एकादश्यष्टमीषष्ठीपौर्णमासी चतुर्दशी। अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः। यत्तु युग्माग्नीत्यादिवाक्ये तृतीयाय
ख्यातीति द्वितीययोपहिताया उपादेयत्वमुक्तं तद्दूरावचनेनोपसंक्षिप्यते। यथा ब्रह्मवैवर्ते। रंभाख्यां वर्जयित्वा तु तृतीयां द्विजसत्तमा अन्ने
द्वितीययोपहिताया उपादेयत्वमुक्तं तद्दूरावचनेनोपसंक्षिप्यते। गणाः
सु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यत इति। गणाश्चतुर्थी॥ सोऽयमुपसंहारो वाचनिकः। वचनेनैव हि स्त्रिनोषु सर्वकार्येषु गणाः
तृतीयायुग्मत्वमपोद्य रंभाख्याव र्जयित्वेति द्वितीयायुग्मत्वं तृतीयाया रंभाव्रते स्थाप्यते। पर

गधनंयस्यांमारज्ञा। अन्यामार्गेशीर्षे युक्ता तृतीयामारज्ञ प्रतिमासंयुक्ता पष्ठे यादृसमेसान्यारं॥

१४२ [illegible] ॥ शंकृत्वा वर्हिषदं करोति तत् अपि तृणां राजने चेति श्रुतेः। आग्नेये पुलो [illegible]

॥ चतुर्दशी करणोपसंहारोन्याय सिद्धः। वचनान्तरं चा [illegible] मी वृहत्तपा सावित्रीवटपैतृकी। अनगात्रयोदशी [illegible]

ष्याः पूर्वसंयुता इति। रसात्तो ऽन्यत्र। तृतीया तु न कर्तव्या द्वितीयो पहिता विभो। द्वितीयया युतां तां तु यः करोति नराधम। सं

वत्सरकृतेनेह नरो धर्मेण मुच्यते। तथा हि। द्वितीया शेषसंयुक्तां तृतीयां कुरुते ऽयः। स याति नरकं घोरं कालसूत्रं [illegible]क

इति [illegible] शेषसंयुक्तां या करोति विमोहिता। सा वैधव्यम वाप्नोति प्रवदन्ति मनीषिणः [illegible] ति ब्रह्मवैवर्त्तवचने द्वितीया वि

फल [illegible] प्रदा। अवैधव्यमवाप्नोति पुत्रपौत्रविवर्द्धि[illegible]नी [illegible] मुपलभ्यते। एकादशी तथाषष्ठी [illegible]

× प्रतिपिद्या [illegible]
× [illegible] यातु सा [illegible]

[illegible] तीति॥ [illegible] संयुतानां तो [illegible] संबंधेन तृतीया युक्ता। [illegible] चतुर्थ्या विधानात्। अन्यदेवता [illegible]

मुनोच्छिष्णीत्यसंगतं स्यात्। तस्माद्विनायकव्रते चतुर्थी परविद्धैवोपोष्येत्यविरोधः। पंचमी तु प्रकर्तव्या षष्ठ्या युक्ता तु नारद।

नहि षष्ठी [illegible] विद्धा कर्त्तव्या तु कदाचनेति ब्रह्मवैवर्त्तवचनमपि तन्नागपंचमीविषयं। तदुद्देशेनैकलक्षब्राह्मणा [illegible]

पद्यवा [illegible] एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका। उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुता इति वचनाच्चतुर्थी परा [illegible] मी

मान [illegible] युक्तोपवासे [illegible] एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णिमासी चतुर्दशी। अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः [illegible]

[illegible] वचनैः [illegible] त्ति युग्मवाक्याच्च षष्ठी सप्तमी युक्तोपवसनीया। [illegible] षष्ठी तु [illegible] पोष्या। [illegible]

चतुर्थिका। उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः॥ तद्धि रूद्वं तद्वर्वसिष्ठवचनम्॥ द्वितीयापंचमीवेधाद्दशमीत्र-
योदशी॥ चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी। उपवासे सप्तमीं तु वेधाद्धन्युस्तरं दिनमिति। अत्र च वचने पंचम्युपवासवि
षये पूर्वोत्तरे तिथी पूर्वा चतुर्थी उत्तरा षष्ठी हन्ति। स्ववेधेन। चतुर्थीषष्ठ्यौ पंचमीविद्धे नोपोष्ये इति तात्पर्यार्थः। युग्म[illegible]
मेत्यनेन न पंचमीविद्धत्वं विधीयते॥ एवं विरोधे सति केचिदुच्यते। चतुर्थ्याः पंचमीविद्धोपवासनिषेधः कृष्णपक्षविषयः। पंच
मीयुक्तोपवासविधानं तु शुक्लपक्षविषयमिति। तन्न वचनान्तराप्यर्थात्प्रतिभासत इत्युत्प्रेक्षामात्रमुपेक्षणीयम्। ब्रह्मवैवर्त्ते
[illegible]। चतुर्थी संयुता या च सा तृतीया फलप्रदा। चतुर्थी तु तृतीयायां महापुण्यफलप्रदा। कर्तव्या व्रतिभिर्वत्स गणनाथसुतोषि

कृष्णाष्टमी शिवरात्रिश्चतुर्दशी। एताः पूर्वयुताः कार्याः तिथ्यन्ते पारणं रवेः। नागविद्धा तु या षष्ठी रुद्रविद्धो दिवाकरः। कामविद्धा च वे
[illegible] आद्या वैश्वा वासरा इति। सप्तमी नाष्टमीयुक्ता न सप्तम्या युताष्टमी। सर्वेष्वेव व्रतकल्पेषु अष्टमी परतः शुभेति। [illegible] रवेः
मी। सप्तम्या अष्टमी मिश्रित्वप्रतिषेधः शैवपरस्तु। इति युग्मवाक्यात्। षष्ठीयुक्ता सप्तम्युपोष्या। अष्टमी तु नाष्टमी सप्तमीहता
सप्तमी नाष्टमीयुता। नवम्या सह कार्या स्यादष्टमी सर्वदा बुधैः। अष्टमी सप्तमीविद्धा प्रतिषिद्धा। वस्तुतः [illegible] त्यनेन नवमी वि
ऽविहिता। एतच्च शुक्लपक्षविषयं। शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी। पूर्वविद्धा न कर्तव्या कर्तव्या परसंयुता। उपवा
सं पुण्यकार्येषु [illegible] नात इति स्मरणात्। कृष्णपक्षे तु पूर्वविद्धे उपोष्या। कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी। प

Indira Gandhi National Centre for the Arts

द्वे विद्धा तु कर्त्तव्या परविद्धा न कर्हिचिदिति स्मरणात्तराऽ। यत्तु सप्तम्या वेदाष्टम्याः परविद्धत्वमुक्तम् तदूर्ध्वाष्टमी व्यतिरिक्तविषयम्

मंशाश्या वा। दुर्गानवमी दूर्वा चैव कृताशानी पूर्वाविद्धा तु कर्त्तव्या। शिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति वचनादाष्टम्या नवम्या युग्मात् वप

त्तदर्थमपि। शिवशक्त्योः शिवक्षेत्रे महोत्सवः कर्त्तव्यः। यथोक्तम्। अष्टमी नवमी विद्धा नवम्या चाष्टमी तथा। अर्द्धनारीश्वर

उमामाहेश्वरी तिथिः। अष्टमी नवमी युग्मे महोत्साहे महोत्सवः। शिवशक्त्योः शिवक्षेत्रे पक्षयोरुभयोरपीति। अथ जन्माष्टमी

... मा वत्सरस्य जन्माष्टमी निर्णीयते। सा च द्विविधा शुद्धा विद्धा चेति। शुद्धा समा न्यूना अधिका चेति त्रिविधा। एवं विद्धापि

न्यूना। एवं अधिका त्रिविधा। शुद्धसमा शुद्धन्यूना च प्रत्येकं रोहिणी सहितत्वेन रोहिणीरहितत्वेन च चतुर्द्धा। विद्धा पीत्थं समा

नारोहिणीयुक्ता युक्ता वास्यां चतुर्द्धैवा शुद्धाधिकापि चतुर्द्धा। एकारोहिणीरहिता अन्या पूर्वेद्युः ... हिता द्वितीया ...

द्धि तत्सहिता चतुर्थी उभयत्र रोहिणीसहिता। एवं विद्धाधिका चास्याश्चातुर्विध्यं दर्शयितव्यम्। तदेवं षोडश भेदा सर्वेति तत्र ...

न्यूनयोः शुद्धविद्धयो रोहिणीरहितयोः तत्रैवोपवासव्रतम्। द्वितीये सप्तम्यष्टम्या विद्धा निषेधवचनानामत्र विषयं वा ... ...

मः इदानीं रोहिणीसहिता यासमान्यूना वा सैवोपोष्या। शुद्धा विद्धापि उक्तं च विष्णुरहस्ये। प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता कृष्णा ...

मिवाष्टमी मुहूर्त्तमपि लभ्येत सोपोष्या सा महाफला। इयं रोहिणीयुक्ता या विशेषः यत्फलातिशयजनकत्वं सा म

हाफलेति वचनात्। ... सप्तमीशब्दवाच्यत्वं विशेषः। अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वं कलया वा यदा भवेत्। जयन्ती नाम सा प्रोक्ता ... सर्वपा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१० प्रणाशिनी॥ अनार्द्र्यं सन्तु मासे सोऽकाल कृष्णावहितेषाल कथमाप्तं मयात्तवा आवण्यस्य तु मासस्य कृष्णाष्टम्यां न
खिपरो रोहिणी यदि स्यात् जयन्ती नाम सा तिथिः। ननु विद्धं रूपाद्या दिनद्वये उपहाद्यस्या सुपवास प्रतिषेधे कथं तत्रोपवास
स्त्वुच्यते॥ सत्यं। दिनद्वय निमित्तस्योपवासस्य प्रतिषेधः नान्य निमित्तस्येत्येकादश्यां वक्ष्यते। अतो जन्माष्टमी निमित्तस्य न प्र
तिषेधः। तस्मात् सर्वेषां गृहिणामन्येषां च सत्यां फलेच्छायां करणं असत्यामकरणं। काम्यत्वादस्य व्रतस्याकरणे प्रत्यवाय
भावात्। नित्यं हि कर्म्म क्रियमाणं दोषमावहति। इदं तु नित्यं च वक्ष्यमाणवचनाद्वा न नित्यमेवं च अग्निहोत्र दर्शपूर्ण
मासाभ्यां यजेत अग्निहोत्रं जुहुयादित्यादिश्रुतेः। सत्यपि कामे वै नित्यत्वं सिद्धं। तथा ज्योतिष्टोमादेः स्यादिति सर्वत्र मन्तव्यं

ज्योतिष्टो १ प्रा कर्तव्या

ज्योतिषायड्ढोता संवत्सरे संवत्सरे सोमयाजी इति वीप्सा श्रुतेः। एकादश्यां यत्ते नित्यत्वं गोष्पतिनि नित्यत्वं स्तु कम्यानत्विदेवप
संवं पिवत्तनाहृत्ते नित्यत्ववचनमस्ति नत्विदमस्ति नित्यत्वे वचनमुत्कृष्टार्थे देवकीसूते जयन्ती संत्तवं व्रतम्। कर्त्तव्यवि
नानेत सत्का सत्कारनैरपि अकुर्वन् याति नरकं यावदिन्द्राश्चतुर्दश इति। अकरणे महादोष श्रवणात्। नित्यं
त्वेवोपपत्तुमलभ्यानन्यथैवोपपत्तेः। तथाहि। अर्द्धरात्रे तु रोहिण्यां यदा कृष्णाष्टमी भवेत्तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हन्ति पापं
त्रिजन्मजम् अनेन त्रिजन्मसंचितपापहरणफलत्वमुक्तं। प्रायश्चित्तवद्भूतस्याकरणे पापहृत्यावेवतस्मादेव त्रिजन्म
संचितापापान्नरकं यातीत्यर्थः एवं चायाद्भवत्यवाक्य प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरतानराः। अपश्चात्तापिनः कष्टं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नरकाद्भयोत्तिदारुणाद्वाऽत्यत्र न प्रारब्धिताकर्मणाऽनिताम पा न्नरकपातः किंन्तु तदकरणे पापक्षयकालसावेन विद्य
मानत्वात्प्रान्निरयपातः एवमिहापीति सर्वमनवद्यम् । किंचाथ दिग्व्रतस्य नित्यत्वेनाकरणान्निरयपातत्वर्हि तदुदासार्थं प्राय
श्चित्तमपि स्मर्यते । यथा व्रात्यतानाहिताग्नितयोः । यथा च नित्यैकादशीव्रतस्याकरणे अष्टम्यां च चतुर्दश्यां दिवा भुक्त्वैकं हन्तं
चरेत् । एकादश्यां दिवा रात्रौ नक्तं चैव तु पार्थिव । यदि करणे प्रत्यवायो न विषयस्तर्हि अनुकल्पो विधास्यते । यथा एका
मसं सवेत्कुर्यादिति वैष्णवो द्विजः । तथा एकादशीव्रते नित्ये फलं नक्तेन नक्ते न इष्टं । एवं वृद्धातुरः शिशुपत्नी इति भ्रम समर्थस्य
नुकल्पेऽपि विधीयते । न वा व्रतादक्षिं विदधिता स्यान्नित्यानुकल्पी स्याम एव च नं वा कर्तव्यं विद्यमाने नेति व्रतं विधाय
प्रतिसंवत्सरं मासः पशुप्रसन्न शाला कर्तव्या ग्रामो
वा कुर्मनित्याः

नैकवाक्यत्वात् । विधिनाऽनेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरित्यनेन न्यायेन व्रतस्तुत्यर्थम् ... र्थवादमात्रमानत्वप्राज
पत्यर्द्धं संयुक्ता श्रावणस्यासिताष्टमी ॥ वर्षे वर्षे तु कर्तव्या तुष्ट्यर्थं चक्रपाणिन इत्येतस्य वचनं वर्षे वर्षे इति वीप्सा युक्तत्वाद
संते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति वाक्यवन्नित्यतां गमयिष्यति । नैतत्तेन तुल्यत्वात् तत्र हि वाक्यान्तरेण फले विहिते ज्योतिष्टोम
फलरहितमेव वीप्सायुक्ते वसन्ते काले विधीयते तेन तस्य वाक्यस्य नित्यत्वबोधाय फलमाऽऽदं तु वाक्यं तुष्ट्यर्थं चक्रपाणिन
इति तुष्टिलक्षणफलाय व्रतं विधत्ते । तेन काम्यत्वासत्तोऽशक्नोति नित्यतां बोधयितुं उभयपरत्वे वाक्यं सिद्धेतार्थैकत्वे
न हि एकं वाक्यं भवति । अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकांक्षं चेद्विभागे स्यादिति न्यायात् । तस्माद्वर्षे वर्षे इति वीप्सा ... दृश्य

पु३

स्वार्थान्नमिता ह्यार्या अन्यथार्थसंगात्यसावाशापाजापत्यं संयुक्ताष्टमी तथैव वर्ज्यते तो न संभवति। अनिपुनर्जयन्ती।
त्यव जनानि। जयन्त्याश्चैव माहात्म्यं कथयस्व पितामह। यच्छ्रुत्वाहं गमिष्यामि तद्विष्णोः परमं पदमिति नारदप्रश्नोपक्रम
रूपाणि तैः प्रश्नवाक्यमेवाद्यं पद्यं स्फूर्तिरेव। यदाह यच्छ्रुत्वाहं गमिष्यामि तद्विष्णोः परमं पदमिति माहात्म्यश्रवणाद्विष्णुपद
प्राप्ते शास्त्रे। तत्र जयन्ती व्रतानुष्ठानस्यानर्थक्यं प्रसज्यते। नहि विष्णुपदप्राप्तेरधिकं व्रतस्य साध्यमस्ति तद्दृष्टि
स्यात्तावाद्य यथा अन्यानर्थक्यादित्यत्र सूत्रे तरति मृत्युं तरति पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वे
द इति। यदि वेदनादश्वमेधज्ञानादवभृथस्नानादिफलं तस्य। ततो [illegible] विद्वान्यज्ञोऽसाध्यः स्यादश्वमेधानुष्ठानस्यानर्थ

पु

क्यापद्येत नमेवं वेदेति श्रुत्यर्थकं तथात्रापि यानि चात्र माहात्म्ये भोजननिषिद्धं भोजनप्रतिषेधवचनान्युपल
भ्यन्ते। तत्र भोजननिषेधवाक्यैरुपवासव्रतं श्रूयते। अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोअश्वा इतिवदुक्तं वक्ष्यमाणकारणान्न
हि निषिद्धं निन्द्यं लिङ्गं हितं प्रवर्तते। अपि तु निषिद्धादन्यं प्रोक्तं। यत्तु नन्वयुक्तं भोजनवाक्यं तत्र भेदोऽजननं प्रतिषेधे न हि स्यात्ता[illegible]नु
मानेति चेन्न अनेन जयन्त्याः कथं नित्यता। तन्माहात्म्ये कथं तस्य पाठः। तयोरसंबन्धात्। अथ जयन्ती प्रकरणपाठात्तदंश
त्वं प्रतिषेधस्योच्यते। तथापि न तेन तज्जयन्त्या नित्यता शक्यते वोढुं। यस्मान्न हि यवलुनान्नृतं वदेदित्यनेन क्रत्वर्थप्रतिषेधेन क्रतो
र्नित्यत्वं सिध्यति। किं च उपवासो नाम सेतिकर्तव्यताको भोजनसंकल्पः। तन्निर्वाहार्थमेव भोजननिषेधो [illegible]का कोऽर्थः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

प्रतिषेधेन। तस्मात्पृथिव्यामपि। श्रेतद्यो मात्तरि [illegible]नदिवीति। प्रशस्तावाद्यथा नित्यानुवादत्वे [illegible]स्यादि रूपनिषेधात्क
त्यर्थता [illegible]ज्ञावमिहापि रोऽनप्रतिषेध[illegible]ज्ञाय मुपवासस्कृत्य थेतावेदितव्या। अपि च माहात्म्यशब्दोऽयं क्लतिमा वष्टो[illegible]
ति महत्त्वेन गुणवद्दृश्यते। आत्मशब्देन च स्वरूपं। महान् गुणवानात्मा स्वरूपमस्येति महात्मा तद्भावो गुणगुणिसं
बंधः तन्माहात्म्यं तस्य प्रतिपादनं स्तुतिरेव भवति। गुणगुणिसंबंधसंकीर्त्तनमेव हि स्तुतिर्लक्षणं नान्यत् तस्मान्माहात्म
क्या[illegible]विधिशेषतया धर्मे प्रमाणता वेदितव्या। नष्टार्थे अन्योपि माहात्म्यशब्दवाच्यानां तीर्थरुद्रादीनां [illegible]
म्यानामेव एव न्याय इति॥ ॥अथ [illegible] विधिरभिधीयते। सा यदि रोहिणीरहिता तदा संग्राण्या पोष्या द्वितीये [illegible]
क्वानी

णां कार्यमासा रोहिणी सहिता यस्मिन्नहनि स्यात् [illegible] परेवा तत्वतितमुपवसेत्। प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि वाष्टमी
मुहूर्त्तमपि लभ्येत सोपोष्या सा महाफला। मुहूर्त्तमप्यहोरात्रे यस्मिन् युक्तं हि लभ्यते। अष्टम्या रोहिणी ऋक्षं तां पुण्यामु
[illegible]येत्। इति विष्णुरहस्ये विधानात्। यदा पुनर्विद्धाधिकारो हिणीरहिता च तां विद्धामेवोपवसेत्। तिथ्यन्ते पारणं कुर्यात्
[illegible]ष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च। पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या तिथिभान्ते च पारणम्। जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्ये भद्राजय
ते। कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्यात्तु पारणम्। कृष्णपक्षे ष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी। पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या परविद्धा न
स्यावित्र इत्यादि वचनेभ्यः। यदा विद्धाधिकारो हिणीसहिता पूर्वस्मिन् दिने परस्मिन्नपि दिने तदापि पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या। कार्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

विद्धापि सप्तम्या रोहिणीसहिताष्टमी। तत्रोपवासं कुर्वीत तिथिनान्ते च पारणम्॥ अनेन वचनेन सप्तमीविद्धायां रोहिणीसहि
तायामष्टम्यामुपवासं विधाय द्वितीयेदिने तिथिनान्ते पारणं विधीयते। नन्वेतदयुक्तम्। एकस्य वचनस्यार्थद्वयविधाने
वाक्यभेदप्रसंगात्। सत्यमेवेदम्। ते पुनर्द्वे वाक्ये। एकमुपवासपरं अपरं पूर्ववाक्यगतं कुर्वीतेति पदमनुषं
पारणविधिपरम्। तेन च तिथिनान्ते च पारणं कुर्वीतेति विदधता द्वितीये ऽहनि उपवासो निरस्तः। पारणे हि पाल्यते
समाप्यर्थस्य णावेण्यन्तात् ल्युड्प्रत्ययः। अन्त्योऽर्थः भोजनसंकल्पात्मकस्योपवासस्य समापनं ततो ऽनमेव
तद ... पिविहितं चाद्युपवासव्रतांगं तस्यापि तिथिनान्ते ... कालः... तावेपारणं कर्त्तव्यमिति च

ललाते त्रयो द्वितीयदिने ऽप्युपवासः प्राप्नोति। तेन न्याय
नयदा मध्यरात्रे तस्योपविवासान्तो भवति। तदा पारणकालालाभे ... कर्म यस्मिन् काले विहितं तत्सा
तिथिलाभः कालो हि पारणस्यांगं तद्दर्शनात् गृणः पारणस्य विलोपइत्यत्तीवाश्चर्यमान वय ... यस्मिन् काले विहितं स्या
प्रतीत तन्न कियत इति सुप्रसिद्धमुक्तिमत्राश्चर्यमिति वा यथा यतः पारणमप्युपवासांगं प्रधानं तद्गुणकालस्यासंत्वेसावन
क्रियते। तत्प्रधानमस्यांगमनुष्ठीयत एवा यथाग्नीषोमीयपशुर्यदृष्ट्या पशुना सोमेन यजेत सोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वाय
जेतेति। पूर्णमास्यामावास्याकाले विहितः सपशुर्यदा अन्यदेवत्यः प्राधान्येन भूतः क्रियते तदा तस्मिन्नेव काले ऽनुष्ठीय
तो यदा पुनः ससोमयागांगं तदा प्रधानेन सोमयागेन अपकृष्टं पौर्णमास्यामावास्याकालेऽसवउर्द्ध्वमनुष्ठीयत एवानन्तत

कालसावेनसावदिलोप्यते। तदुक्तमंगयुग्मविरोधेवतादर्थ्यादित्यत्राधिकरणेएवमत्रापिति शिखान्तेकालंपरित्यज्य
पारणंकर्त्तव्यमत्रातथावचनमपिदृश्यते। तिथ्यक्षयेयदाछेदोनक्षत्रान्तमथापिवा। अर्द्धरात्रेतदाकुर्यात्पारणंत्वपरे
वेनान्तर च। याःकाश्चित्तिथयःप्रोक्ताःपुण्यानक्षत्रसंयुताः। ऋक्षान्तेपारणंकुर्याद्विनाश्रवणरोहिणीः। अत्रतिथि
सान्तेपारणमितियदुच्यतेतत्संतवास्तिप्रायमायत्तुवचनमासुहूर्त्तेनापिसंयुक्तासंपूर्णासाष्टमीभवेत्। किंपुनर्नवमीयु
तानुलकोद्यायुक्तमुक्तिदा। यत्रासप्तमीसंयुताष्टम्यांभूत्वाऋक्षंद्विजोत्तमाप्राजापत्यंद्वितीयेऽह्निमुहूर्त्तार्द्धंसर्वेद्यपि
तदाष्टयामिकंज्ञेयंप्रोक्तंव्यासादिभिःपुरेत्ति तन्त्रोपवासार्थमाउपवासरुह्मा श्रवणाउसंपूर्णात्रमात्रातिथानाशाति

नेत्रयंब्राह्मणभोजनदक्षिणादाने

कार्यालिङ्गत्यादिवचनेनतिथिसान्तेपारणमित्यस्यसानेद्वितीयोदिनेरोहिण्यष्टमीसद्भावमनुद्यतदन्तेयत्पारणंविहि
दतिक्रम्यापिक्रियमाणंसकलव्रतविधानेनअष्टमीरोहिण्योरेवकृतंभवतीतिमहाफलत्वमुपवासवदुज्ञापयति। यदातुनरयमर्द्धरा
त्रेरोहिणीयोगःपूर्वस्मिन्परस्मिन्वादिनेतस्मिन्दिनेव्रतंकार्यं। तत्रवचनम्। अर्द्धरात्रेऽपिरोहिण्यांयदाकृष्णाष्टमीभवेत्तस्यामभ्य
र्च्चनंशौरेर्हन्तिपापंत्रिजन्मजम्। सोपवासोहरेःपूजांतत्रकृत्वानसीदति। यदातिथिद्वयादिनद्वयेऽप्यर्द्धरात्रेयोगःतदापरदिने
उपवासव्रतंकार्यं। सावर्ज्जनीयाप्रयत्नेनसप्तमीसंयुताष्टमी। सऋक्षापिनकर्त्तव्यासप्तमीसंयुताष्टमी। इत्यादिवचनेनपूर्वस्याः
सप्तमीविद्धायाःनिषेधात्। यदाचतुदयेकिंचिन्मात्राप्यष्टमी। सारोहिणीयुक्ताउपरिसकलानवमीबुधवारेणसोमवारेणवा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

भवति। तदाष्टमी स्वल्पाप्युपोष्या॥ न सर्वा। यथोक्तं स्कंदे। उदये चाष्टमी किंचित् नवमी सकला यदि। सवेद्बुधसंयुक्ता प्राजाप
त्यर्क्षसंयुता। अपि वर्षशतेनापि विद्यते वा न वा विलो॥ पद्मपुराणे॥ ॥ प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः। यैः कृता श्राव
णे मासि अष्टमी रोहिणीयुता। किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः। किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदा। अत्रैके किं चि
न्नूननवतिघटिकासूक्ष्मानयनेन रोहिणी भवति। इत्यावश्यं भावतिकालेपति तायाष्टमी सा कात्स्न्येन नवमुहूर्त्तादिना
यचेन वा रोहिणीसहिता जयन्ती नाम तत्रेदं व्रतमित्याहुः। तत्रेदं वक्तव्यम्। किं गगने परिदृश्यमानः तारका विशेषो रोहिणी।
उत तत्कृतः कालः सोपि किं तत्कालमात्रं [illegible] विशेषः। यदि तारा विशेषः। न तर्हि नवतिघटिकात्मकत्वं कुतः क

नासदवांतरं तस्यावयवो घटिकायामादि [illegible] त्मकत्वं तत्र [illegible] तारा विशेषस्यानुपपन्नं तं प्रति तस्यानुपा [illegible] दान वा ग्रंत
कालपक्षे यदि कालमात्रं तर्हि कालस्य नित्यत्व विभुत्वाभ्यां सर्वदा सर्वत्र सत्त्व रोहिणीत्वं प्रसज्येत। तथा सति अद्य कृत्तिका
रोहिणी परश्वो मृगशिर इति ध्रुवस्थ्यायाऽस्पोति विदां व्यवहारो नावकल्पेत। अथ स्थूलसूक्ष्मानयनाभ्यां यावान् कालो रोहि
णी [illegible] कालः नवतिघटिकात्मकोऽल्पः स रोहिणीत्युच्यते। तत्र स्थूलानयनेन षष्टिघटिका रोहि
णी सिद्धा॥ याः त्रिंशद्घटिकाः सूक्ष्मानयने सिद्धाः ताः स्थूलानयनेन सिद्धकृत्तिकोत्तराई मध्यवर्तिन्यश्च ता वा निप्रेताः। न वक्ष
त्यमो रोहिणी त्वविक्रमर्हन्ति। विरोधात्। यथा दिनार्ध दिनमेव न रात्रिः। यथा वर्षान्तरं संवत्सर एव न कर्कस्तः। तस्मात् कृत्तिकार्धस्य स

स्य । नयनाद्रोहिणीत्वं तज्ज्ञो णां रोहिणीफलसंबंधेन रोहिणीतुल्यत्वाद् देवदत्तस्य सिंहत्वमिवा एवं च संभवति मु
ख्यया संभवत्या रोहिण्या रोहिणीसहित ... त्वमष्टम्या याह्यं ॥ मुख्यसंभवे गौणग्रहणस्या न्याय्यत्वात् । किंच प्रथम प्रतीते
न स्थूलमार्गसिद्धस्य तिथिनक्षत्र ... देर्ग्रहणम् । कपिंजलाधिकरणे चित्रस्य वा त्यो तिःशास्त्रमपि सूक्ष्मानयनेन मुख्य
मेव नयति । न मुख्य घट्यपं स्थूलं कालं तत्सानयनं यदेतत् ज्योतिर्विदां संव्यवहारहेतोः सूक्ष्मं प्रवक्ष्ये यमुनिप्रणीतं विवाह
यात्रादि फलप्रसिद्धौ । अपि चास्थूलादन्येन प्रकारेण ये अंशाः अत्रानीयंते ते वेददृष्टार्थेषु विधिप्रतिषेधेषु गृहीतव्या तद
प्रतिषेधयोर्व्यवस्थास्याद् । आदित ... धंशेषु यदादित्यवारे ध ... तं प्रति बिद्धयाः यच्च नक्षत्रे विहितं प्रतिषिद्धं

यथाह ३

संवृत्ते ग्रंथे ... षु प्रसक्त इत्यलमतिप्रसंगेन ॥ ॥ ... नीनिर्णयः ॥ ॥ जयंती निर्णयसंग्रह श्लोकाः ॥ ... दिदाप्यता
या भवति यदि स ... मान्यूनतावस्थिता वा प्राजापत्यर्क्षयुक्ता भवतु विरहिता तेन वा सर्वथा सा कार्या स्वैः फलार्थैः
त वचनतः कृष्णजन्माष्टमीयं पक्षे षष्ठास्तु सन्तो सकल कलिमलक्षालनार्णार्थचेतस्वैः । विद्धा वृद्धाष्टमी स्याद्भवति वि
सयो दृश्यते नैव किं वि ... प्राजापत्यं दिनर्क्षं कथितवचनतस्तत्र विद्धापि कार्या । शुद्धा वृद्धाष्टमी या भवति विरहिता रोहिणी
नतेन सर्वा चैवोत्तरा वोपवसनविधितः तत्र पूर्वैव कार्या । शुद्धा विद्धापि ... वृद्धा भवति परदिने यत्नेनैवाष्टमी या रोहि
ण्या संयुता ला सुपवसतु जनो नात्र संदिग्धमस्मि शुद्धं विद्धं च वृद्धं द्वयमपि दिवसं रोहिणी योगयुक्तं स्याद् ...

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तुप्रोष्या व्रतकरणवतामष्टमी नात्र नुक्तिः। अर्द्धरात्रे तु योगोयं रोहिण्या लवतिश्च विज्ञाता मेवोपवसेन्नान्या सर्द्धरात्रे
पयोतातं अष्टम्या रोहिणीयोगो मध्यरात्रे दिनद्वये। तदोत्तरैव कर्त्तव्या नसर्वेत्त्येषनिर्णयः। उयन्ती वुधवारेण सोमवारेणावतु
लभ्यते दैवयोगेन सैवोपोष्या महाफला। नवमी पूर्वविद्धाया द्या वसुरंध्रयेर्युग्मातिथानाउ। तथा ब्रह्मवैवर्त्ते। अष्टम्या नव
विद्धा कर्त्तव्या फलकांक्षिभिः। न कुर्यान्नवमीतात्तदशाम्या तु कदाचनेति। दशमी यदि आदित्योदयाउप्रवृत्ता रात्रिप्राप्ता एका उर
विद्धा भूत्वा द्वितीयमुदयं प्राप्ता तयोरेकुर्या एकाउपवास व्रते ग्राह्या।। यथोक्तं। संपूर्णा दशमी कार्या परया पूर्वया थवा। युक्ता
। दूषिता यस्मादिति सासर्व्वतोमुखीति। यदा त्वेकस्मिन् दिने उदयो विनी ... न लभ्यते। तदाष्टमीनवमीविद्धा कर्त्तव्याप

×थवा नवमीविद्धा

... अपथ्य विनष्टकाम तत्र मासु स्वस ... सौख्य ... ज्येष्ठा मूल ...
... ज्येष्ठा पूजयेद लक्ष्मी ... ज्येष्ठामास ... पितृ ...
... ज्येष्ठा नक्षत्र ... अस्या केवलायां ...

लकांक्षिभिः। दशमी चैक कर्त्तव्या सदुर्गा द्विजसत्तमेति वचनात्॥ अथैकादशी तस्या माहात्म्यं नारदीयपुराणे वसि
एकादशीसमुत्थेन वह्निना पातकेंधनं। भस्मतां याति यो विराजेंद्र अपि जन्मशतोद्भवं। ईदृशी पावनी लोके नराणां भूपके
सुते या ईदृशं पद्मनाभस्य दिने पातकहानिदं। तावत्पापानि देहेस्मिंस्तिष्ठन्ति मनुजाधिप। यावन्नोपवसेज्जंतुः पद्मनाभदिनं शुभं
अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च। एकादश्युपवासस्य कलां नार्हन्ति षोडशीं।। एकादशेन्द्रियैः पापं यत्कृतं भवति प्रभो। एका
दश्युपवासेन तत्सर्वं विलयं नयेत्। एकादशीसमं किंचित्पापत्राणं न विद्यते। स्वर्गमोक्षप्रदा ह्येषा राज्यपुत्रप्रदायिनी। सुकल
त्रप्रदा ह्येषा शरीरारोग्यदायिनी। न गंगा न गया भूप न काशी न च पुष्करम्। न चापि कौरवं क्षेत्रं न रेवा न च देविका। यमुना च
माह्नव्यापिनी ग्राह्या दिनद्वयमध्याह्नलाभे ... मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या। एवं भानुवारे ज्येष्ठा नक्षत्रे ... तदानीं ज्येष्ठा ... एवं मित्रर्क्षे ज्येष्ठा मूले ... प्राधान्येन ...

प्र.न० २१

तागाधवतुल्या नृपहरेर्हिनाः॥ अनायासेन राजेन्द्र प्राप्यते वै अवंपदम्॥ चिन्तामणिसमा ह्येषा॥ एवा ह्यनिधेःसमा॥ संक ल्पपादपप्रख्या देवदेवोपमाथवा॥ ॥नारदोपि॥ एकामेकादशीं वापि समुपोष्य जनार्दनम्॥ कामेन।पि समभ्यर्च्य संसार न्मुक्तिमाप्नुयात्॥ प्रसंगाद्वा घदग्धाद्वा लोलाद्वा त्रिदशाधिप॥ एकादश्यां मानवः कृत्वा सर्वदुःखाद्विमुच्यते॥ देवलः॥ नशंखेन पिवेत्तोयं नरवादेत्कूर्मसूकरौ॥ एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपि॥ रकंदीह पुराणानि भूयो भूयो वरानने॥ न भोक्तव्यं नरे ऋव्यं संप्राप्ते हरिवासरे॥ अग्निपुराणेपि॥ गृहस्थो ब्रह्मचारी वा आहिताग्निस्तथैव च॥ एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपी॥ नि न्त्यनुक्ता नि वाक्यानि श्रूयन्ते॥ तानि किं पक्षद्वये पि भोजन प्रतिषेधपराणि॥ उतपर्युदासवृत्त्या अभोजन संकल्प विधिपराणि॥ कि

नेषुमा वैतत्तो ऽभोजनस्येति न्यायविदो मन्यंते॥ न भुंजीतेति विधायक प्रत्ययेन सह नञ्संबंधात्॥ तथा न शंखेन पिवेत्तोयमित्यादि नि षेधप्रतिपन्ननिषेधैः साहचर्येणैकत्र पठितत्वाच्च न चैतेषु वाक्येषु पर्युदासकारणं व्रतशब्दसामानाधिकरण्यादि श्रूयते॥ पर्युदासप क्षे गृहस्थो ब्रह्मचारी चेत्यत्र वाक्ये पक्षद्वयेप्युपवासप्रसक्ते गृहस्थग्रहणमनुपपन्नं स्यात्॥ शुक्लामेव सदा गृही त्यादिनि षेधे मार्गे विरोधाश्चैते नोऽभोजनप्रतिषेधा इमे॥ येषु पुनर्वचनेषु नञ्संबद्धो भोजनयुक्तेषु व्रतशब्दसमानाधिकरणं दृश्यते॥ तानि व्रत शब्दसामानाधिकरण्यबलात्पर्युदासात्मकत्वाद भोजनविधिपराणि॥ यथा परमापदमापन्ने हर्षे वा समुपस्थिते॥ सूतके मृतके वापि न त्याज्यं द्वादशीव्रतम्॥ सूतकेपि नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिम्॥ एकादश्यां न भुंजीत व्रतमेतन्न लुप्यते॥ द्वादश्यां

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२०

ष्ठु ततो भुक्त्वा स्वतकान्ते जनार्दनम्। पूजयित्वा विधानेन सोऽयं द्विजोत्तमाः। शय्या निवोपवासशब्दवन्निते ध्यपिवचनेषु
अभोजनसंकल्प एव विधीयते। यथा एकादशीमुपोष्येत पक्षयोरुभयोरपि। यथा शुक्ला तथा कृष्णा न विशेषोऽस्ति कश्चन। त
थाफलद्याहारसहितेषु यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं श्रियं संततिमेव च। एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपि। इत्यादिषु अभोजन
संकल्प एव पर्युदासवृत्त्या विधीयते। निषेधपरत्वे फलसंबन्धानुपपत्तेः। एतानि विधिवाक्यानि कार्याण्येकेति कर्तव्य
ताकानीत्यं वेति कर्त्तव्यता। गृही त्वौडुंबरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः। उपवासं तु गृह्णीयाद्यद्वा वार्येव धारयेत्। इति वाराह
णात्। औडुंबराभावे तु अन्ये तेन घटितमौडुंबरं संकल्पमन्त्रश्च विष्णुस्मृतौ उक्तः। एकादश्यां निराहारः स्थित्वाहमपरेऽहनि

निवन्नस्य९

भोक्ष्येऽहं पुंडरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत। इत्युच्चार्य ततो विद्वान् पुष्पाञ्जलिं समर्पयेत्। स चायं संकल्पः शुद्धिना प्रातरेव कर्तव्यः
संकल्पश्च द्वितीयेऽहनि देवमस्यैव व्रतनिवेदनमन्त्रः। अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतेनानेन केशव। प्रसीद सुमुखो भूत्वा ज्ञानदृष्टि
प्रदो भव। उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह। उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः। पापेभ्यो व्रतोगतया निषिद्धेभ्य
उपावृत्तस्य निषिद्धस्य गुणैर्हरिस्मरणनामकीर्तनाद्यैः सह वासोऽवस्थानमहोरात्रं स उपवासः। सर्वभोगविवर्जितो भोग
इत्यर्थः। असत्यभाषणं द्यूतं दिवास्वप्नं च मैथुनं। एकादश्यां न कुर्वीत उपवासपरो नरः। विष्णुरपि पतितपाखंडिसंभाष
नृत्तक्षेयादिकं वर्जयेत्तथा। असकृज्जलपानाच्च तांबूलस्य च भक्षणात्। उपवासो विनश्येत दिवास्वापाच्च मैथुनात्। इह

ग०

र्यं तथा शौचं सत्यमामिषवर्ज्जनम्। व्रतेष्वेतानि चत्वारि वरिष्ठानीति निश्चयः। आमिषं मांसं तस्य वर्ज्जनं पारणाहे। उपवास
दिने प्राप्यत्वात्। स्त्रीणां तु प्रेक्षणात् स्पर्शात्ताभिः संकथनादपि। निस्पन्दते ब्रह्मचर्यं न दारेष्वनुसंगमात्। तावसहितेन
वेतत्स्त्रीणां प्रेक्षणादिभिर्ब्रह्मचर्यं निस्पन्दते स्रवतीत्यभिप्रायः। उपवासे तथा श्राद्धे न कुर्याद्दन्तधावनम्। दन्तानां
संयोगाद्धन्ति सप्त कुलानि वै। दन्तधावनमेवात्र प्रतिषिध्यते न केनचित् काष्ठग्रहणं निर्द्दार्थवादगतमविवक्षितम्। २२
निषेधस्य निवृत्तिफलत्वेन विशेषस्यानाकांक्षितत्वात्। नहि विशेषमनुपादाय सामान्यमात्रान्निवर्त्तितुं न शक्यते
स्नानादिलक्षणनिषेधवशात् अङ्गाः शर्करा उपदधातीति विधुरेशस्य तु निर्व्विशेषमनुपादाय सामान्यानुष्ठाना

अ...रेशाकांक्षितो विशेषः तेजो वै घृतमिति वाक्यशेषात् प्रतीयते। अथ पुष्पालंकारवस्त्राणि गन्धधूपानुलेपनं उपवासे न दु
ष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनमिति व्यासोक्तं तत्सर्त्तृकानां भर्तृसमीपवर्त्तिनीनां वनितानां वेदितव्यम्। नेत्राञ्जनं सता सूत्रं नि
हृत्य रक्तवाससी। विहाय सोपवासापि सर्व्वदा भर्तृहृद्ये। अथ काम्योपवासव्रतविषयाणि वाक्यानि लिख्यन्ते। यथा
॥ दशम्यामेकभक्तस्तु मांसमैथुनवर्ज्जितः। एकादश्यामुपवसेत् पक्षयोरुभयोरपि। देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामितं त
सिध्यति॥ अंगिरा अपि॥ सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम्। नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः। उपवासफलप्रेप्सुर्जह्याद्भक्तचतुष्टयं। कर्म्मों
...ति। कांस्यं मांसं मसूरं च चणकं कोरदूषकं। शाकं मधु परान्नं च त्यजेदुपवसन् स्त्रियम्। शाकं मांसं ... ...

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ग्रन०
२६

ञ्जनं मैथुनञ्च । द्यूतमत्यम्बुपानञ्च दशम्यां वैष्णवस्त्यजेत् ॥ अह्नोडुम्बरोपि कांस्यं मांसं सुरा क्षौद्रं लोभं वितथभाषणं
व्यायामञ्च प्रवासञ्च दिवास्वप्नमथाञ्जनम् । शिलापिष्टं मसूरं च द्वादशैतानि वैष्णवः ॥ द्वादश्यां वर्जयेन्नित्यं सर्वपापैः प्रमु
च्यते । पुनर्भोजनमध्वानं भारमायासमैथुनम् । उपवासफलं हन्युर्दिवानिद्रा च पञ्चमी ॥ बृहस्पतिरपि दिवानिद्रां परान्नं
च पुनर्भोजनमैथुने । क्षौद्रं कांस्यामिषं तैलं द्वादश्यामष्ट वर्जयेत् । एषु वाक्येषु कानिचित्कामितत्त्वैव सिद्धानीति कानिचिदु
पवासफलं घ्नन्तीति क्वचिदुपवासफले हन्युरिति फलसम्बन्धः श्रूयते तेनावगम्यते काम्याधिकारविषया
णीमानीति । यत्र पुनर्दशमी द्वादशी नियमवाक्येषु न श्रूयते फलसम्बन्धस्तेष्वपि श्रवणात्काम्यविषयैः साहचर्येण

पाठाउत्सर्वकाम्यविषयमवसीयते । युक्तं चैतत् । काम्यकर्मसु सर्वाङ्गोपसंहारनियमात् । नित्यकर्मणि यथाशक्ति कुर्या
न्यथाकुर्यादिति । अशक्तौ यावच्छक्यते तावत्कुर्यादिति । किंच प्रधानस्योपवासस्याऽप्यसामर्थ्ये यदेकभक्तादीनि वि
धीयन्ते तदेति कर्त्तव्यतायुक्ता कथा । मार्कण्डेयः एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च । उपवासेन दानेन न निर्द्वादशिको भवे
त् । एकभक्तेन नक्तेन बालवृद्धातुरः क्षिपेत् । पयोमूलफलैर्वापि न निर्द्वादशिको भवेत् ॥ इति स्मृत्यन्तरे च । उपवासेवश
क्तानामशीतेरूर्ध्वजीविनाम् । एकभक्तादिकं कार्यमाह बोधायनो मुनिरिति । विष्णुरहस्ये तूक्तं । असामर्थ्ये शरीरस्य
व्रते च समुपस्थिते । कारयेद्धर्मपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितम् । कात्यायनोपि । पितृमातृभ्रातृ अर्थमाचार्यार्थं वि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

व्रत०

ह्योक्तः।उपवासं तु कुर्वाणो पुण्यं शतगुणं लभेत।यस्तु द्विजस्य कृतः सोऽपि सम्यग्फलमाप्नुयात॥नारी स्वपतिमुद्दिश्य
एकादश्यामुपोषिता।पुण्यं शतगुणं प्राहुर्मुनयः पारदर्शिनः।उपवासफलं तस्याः पतिः प्राप्नोत्यसंशयमिति।सोऽयन
प्रतिषेधमात्रं तु सोऽनवर्ज्जनमिति कर्त्तव्यतारूपं यावत्येकादशी तावत्यां पक्षद्वयेऽपि प्राप्नोति।तिथिमात्रसंबंधेन नि
षेधप्रवृत्तेर्न तत्र पूर्वस्यां परस्यां वा तिथाविति नियमः।यत्त स्थितिर्द्वैधे पूर्वं तिथिपरा तिथिग्रहणा नियमवाक्यानां विहितक २५
र्म्मविशेषविषयत्वमेव दृश्यते॥ ॥इदानीं शुक्लकृष्णैकादश्योरुपवासविषयो विचारः प्रस्तूयते।एकादश्यामुपवस
न्मनस्योरपि।द्वादश्यां योर्च्चयेद्विष्णुं स मुक्तिफलमाप्नुयात्।बाहृङ्गणो विष्णुरहस्ये नारदवचनं।उपवासानि ज्ञयेना

उभयो

२८

निरस्कानि सहस्रशः।यमस्य सदने घोरे यातनायामं किं करेमयः किं वित्त हि घातार्थे यममार्गस्य तद्धदा ब्रह्मो ना
मतस्मापि विकीर्णे त्रिद्वादशी ये नरोत्तमाः।तेपि घोरं न पश्यन्ति संसारं दुःखसागरं।मा भुंक्ष्वायदि वा कष्टे विक्षिप्त नत
मूः।एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपि।यथा शुद्धा इति।गौरः कृष्णो वा वेदविद्द्विजः।संतारयति दातारं द्वादश्पे क
लतस्तथा।सर्वपापविनाशाय विष्णोः संतोषणाय वा।उपोष्य द्वादशी पुण्यां सेवेत।उभयपक्षयोरित्यादि वचनानां विशेष
णापहृदये प्युपवासं विदधति।अन्यानि चाश्रमविशेषसंबंधीनि पद्यन्ते।यथा स्वविष्णोत्तरे।उभयद्वादशी प्रारं
ने युधिष्ठिर वचना कृष्णकृष्णानमेस्ख्याता द्वादशी केन हेतुना।किं सा नते प्रिया देव किं वा ख्या तु न युज्यते।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

उपवासो वा। यथा शुक्ला तथा कृष्णा द्वादशी मे सदा प्रिया। शुक्ला गृहस्थैः कर्तव्या सोगसंतानवर्द्धिनी। मुमुक्षुरिति
कृष्णा तेन तेनोपदेशिता॥ तथा॥ एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपि वनस्थयतिधर्म्मोऽयं शुक्लामेव सदा गृही
एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपि इति पर्युदासो। सोऽत्तन संकल्पमुपवासाख्यं व्रतं विधत्ते। वनस्थयतिधर्म्मोऽयमिति २८
धर्म्मत्वेन परामर्शाच्चोदनालक्षणस्यैवार्थस्य धर्म्मत्वात् निषिद्धस्य चानर्थत्वेन धर्म्मत्वाभावात् तदुक्तं द्वितीयसूत्रे चाय
ता। द्वयमिह चोदनया लक्ष्य... वार्थस्य धर्म... निषिद्धस्य चानर्थत्वेन धर्म्मत्वाभावात् तदुक्तं द्वितीयसूत्रे... ता।
अर्थोऽनर्थश्च। तत्रानर्थो धर्म्मो माभूदित्यर्थग्रहणं। तस्माद्वनस्थयतिश्च पक्षद्वयस्वीकारनिवृत्त्यर्थः। एकादशीमुपवसे
अत्र पक्षलक्षणम्

दितिवाक्यार्थः। शुक्लामेव सदा गृहीति पूर्व्वार्द्धे न्नुमिते न उपवसेदित्यनेन संबंधः। एवेति पक्षद्वयस्वीकारनिवृत्त्यर्थः। गृही
ति गृहस्थस्य शुक्लायामप्राप्त उपवासो विधीयते। नन्वेकादशीमुपोष्येत... त्यनेन सर्व्वेषामविशेषेणोपवासविधा नाद
उभयप्राप्तौ शुक्लामेवेति गृहस्थविषये परिसंख्येयं युज्यते। मैवं वोचः। तद्धि स्मृत्यन्तरं इयमन्या स्मृतिः। न चान्यन्मानवेशाखि
हितं यात्स्ववक्येन विधीयते। नापि तत्तु न रूक्षमनुवादो वा। यथैकस्यां शाखायामग्निहोत्रादि विहितं तदन्यस्यामपि विधी
यते। विशेषश्च शाखान्तरीयः शाखान्तरे शाखान्तराधिकरणसिद्धो गृह्यते। तथा स्मृत्यन्तरोक्तो विशेषः स्मृत्यन्तरे गृह्यते। गृ
ह्यात्तत्रैको गृह्यान्तरे। न देवं सति एकादशीमुपोष्येतेत्यविशेषस्मृतौ वनस्थयतिधर्म्मो मित्यत्रोक्तो विशेषो गृही तव्य
य

शुक्लामेवसदागृहीतिगृहस्थस्यशुक्लायामप्राप्तउपवासेविधीयतेसचनित्योवेदितव्यः।तदुक्तंकृष्णेनैव।नित्याशु
क्लासमाख्याताकृष्णानैमित्तिकीस्मृता।शुक्लापार्थसदाकार्यानत्याज्यासंकटेष्वपि।शुक्लायांयस्त्वकुर्वीतसभुंक्तेकिल्बिषंन
रः इतिकृष्णानैमित्तिकीतिनिमित्तेसत्वानैमित्तिकी।निमित्तंचशयनीबोधिनीमध्यवर्तित्वं।शयनीबोधिनीमध्येयाकृष्णैकादशीस
वैवसैवोपोष्यागृहस्थेननान्याकृष्णाकदाचनेतिवचनाज्ज्ञातान्याकृष्णेत्यनुवादःप्रापेरसावात्रानारदः॥संक्रांतावुपवास
शुक्लैकादशिवासरे।चंद्रसूर्यग्रहेचैवनकुर्यात्पुत्रवान्गृहीति।इन्दुक्षयेऽर्कसंक्रान्तावेकादश्यांशितेतरे।उपवासंनकु
र्वीतयइच्छेत्संततिंध्रुवांप्राप्यैकादश्यांतुकृष्णायांसंक्रांतौचरविस्तथा।पारणंचोपवासंचनकुर्यात्पुत्रवान्गृहीति।[illegible]। २७

दिनक्षयेऽर्कसंक्रान्तौग्रहणेचंद्रसूर्ययोः।उपवासंनकुर्वीतपुत्रपौत्रसमन्वितः।आदित्यवारेसंक्रांतावसितैकादशीदिनेव्य
तीपातेकृतेश्राद्धेपुत्रीनोपवसेद्गृही॥पुराणेऽपिसंक्रान्त्यामुपवासेनपारणेनयुधिष्ठिरएकादश्यांतुकृष्णायांमुपोष्यःपुत्रोवि
नश्यति।इमानिवचनानिपुत्रवतोगृहस्थस्योपवासंप्रतिषेधंतितत्कथमेतदुपपद्यते।नहिकृष्णैकादश्यामुपवासोऽर्थतोवच
नाद्वाप्राप्नोति।प्राप्तिपूर्वकश्चप्रतिषेधः।अन्यविधिशेषत्वेनवासावप्राप्यतावेननित्यानुवादेप्रतिषेधवचनानामानर्थक्यंप्रस
ज्येत।उच्यते॥प्राप्तिपूर्वकश्चप्रतिषेधः।शयनीबोधनीमध्येइत्यादिनागृहस्थमात्रसंबंधेनकृष्णैकादश्युपवासप्राप्तिरस्तीति।
तयेच्यपुत्रवतोगृहस्थस्यकृष्णैकादश्युपवासप्रतिषेधाःप्रवृत्ताः।हन्ततर्हिविहितप्रतिषिद्धत्वाद्विषयोडशिग्रहणाग्रहणवद्वि

अतिरात्रेषोडशिनंगृह्णातिनातिरात्रेषोडशिनंगृह्णाति

कल्पः प्राप्नोति ॥ मैवं ॥ भिन्नविषयत्वाद्विधिप्रतिषेधयोः सामान्यविषयं विधिं विशेषविषये निषेधो बाधते । यौ पुनरेकवि
षयौ विधिप्रतिषेधौ तावेव षोडशिग्रहणाग्रहणवद्विकल्प्येते । तेनायं पुत्रिणो गृहिणः कृष्णायां शयनीबोधनीमध्ये प्रतिषेधः
उपवासप्रतिषेधे सति अपरं वचनं । वायुप्रोक्तं । उपवासनिषेधे तु स्वल्पं किंचित्प्रकल्पयेत् । न दुष्यत्युपवासेन उपवास
फलं लभेदिति । तत्प्रकल्पना च तत्रैवोक्ता । नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु चाज्यं । यत्पंचगव्यं यदि
वापि वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरं च ॥ यदा गृही पुत्रवान् कृष्णैकादश्यामुपवसेत् तदा अनेन प्रकारेणेति । उक्तवचननिचयस्याभि
नीतोर्थः सम्यक्प्रतिपादयितुमेकत्र कथ्यते । सर्वेषां सर्वदा पक्षद्वयेऽपि भोजनप्रतिषेधाद्भोजनमात्रवर्जनं गृहस्थस्यापि विक्रान्तं पक्षद्वयेऽप्युपवास

प्रकार४३

उपवासश्च३ उक्तपक्षद्वय

प्रतस्मा [illegible]हस्थस्य पुत्रकृष्णायामेव शयनीबोधनीमध्ये कृष्णायामपि पुत्रवतो गृहस्थस्य तस्यामेव कृष्णायां किंचित्प्रयुक्तम
ध्येमत्र्ये सहायित्वोपवासः कर्तव्यो भवति । बोधिन्या उत्तरासु कृष्णासु पुत्रवदपुत्रयोर्गृहस्थयोर्भोजननिषेधमात्रमेवाय
पुत्रवतो व्रतनिषेधः ससंक्रान्त्यादिनि मित्तस्योपवासस्य न तु शुक्लैकादशीप्रयुक्तस्य तदुक्तं जैमिनिना । तन्निमित्तोपवासस्य
निषेधो यस्तु दाहृतः । नानुषंगकृतो ग्राह्यो यतो नित्यमुपोषणमिति । तन्निमित्तस्य संक्रान्त्यादिनिमित्तस्येत्यर्थः । संक्रान्त्यादि
निमित्तश्चोपवासः संवर्तेनोक्तः । अमावास्या द्वादशी च संक्रान्तिश्च विशेषतः । एताः प्रशस्तास्तिथयो भानुवारस्तथैव च । अत्र
स्नानं जपो होमो देवतानां च पूजनं । उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं स्मृतमिति । अन्यत्राप्येकादश्यां यदा रामवा रह्मसंदिग्धं

सं॰ क्रान्त्यादिनिमित्त उपवास१३

वेत्रा उपोष्या सा महापुण्या पुत्रपौत्रविवर्द्धिनी। श्राद्धं कृत्वा तु यो विप्रो न भुंक्ते पितृसेवितं। हविर्दैवा न गृह्णंति कव्यानि पि
तरस्तथेति। एतदेकादश्युपवासव्यतिरिक्तविषयं॥ यदाह। उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत्। उपवासं तदा कुर्यादाघ्रा ग्राति ब्रेत२
यपितृसेवितम्॥ मातापित्रोः क्षये प्राप्ते भवेदेकादशी यदा। अभ्यर्च्य पितृदेवांश्च आघ्राय पितृसेवितम्॥ पतितपाखंडादिसंभाषणे
उपवासांगत्वेन निषेधे कृते तिथिहिते चास्मिन्नुपवासिके मानसे शारीरे च कर्मांगे विलोपिते प्रायश्चित्तार्थमिमं मंत्रं जपः। सकृदस
कृद्वा। अपराधानुसारेण कर्तव्यः। तथा विष्णुधर्मे॥ शारीरमन्तःकरणोपपन्नं वा वस्त्रविष्णुर्भगवानशेषं॥ शमं नयत्वव्यक्तम
मेहशर्म्मपापादनन्तो हृदि संनिविष्टः। अन्तःशुद्धिर्बहिःशुद्धिः शुद्धा धर्ममयो व्यक्ततः। सकलं मलेतस्मिन्त्सुद्धिरेवास्तु सर्वदा।
वि२ न्य३ नो

न्४
वाद्योपवासानन्तरो वो द्वादश्यां भगवानजः। शमं नयतु धर्म्मात्मा विष्णुश्चेतसि संस्थित इति। तथा लिंगार्चनं रुद्रजपो व्रतं शि
वदिनत्रये। वाराणस्यां च मरणं मुक्तिरेषा चतुर्विधेत्युक्तो। एकादश्यष्टमी चैव पक्षयोश्च चतुर्दशी॥ शिवस्य तिथयः
प्रोक्ता मुनिभिः शौनकादिभिः। तासामाद्यासूपवसेद्दिवा नाद्यात्तथान्ययोरिति। व्रतस्योद्देशो शिवसंकल्पमंत्राः। त्रेशोक्ते
शानशरणं मे वाक्कृते स्पृहः कर्तव्यः। उपवासो दिवास्तोजनपर्युदासेन च नक्तव्रतं इति दिनत्रये विहितो। तस्य व्रतस्य समर्थेन
श्रद्धया नास्तिकताभावेन वा विलोपे कृते प्रायश्चित्तं। अष्टम्यां च चतुर्दश्यां दिवा भुक्ते दवं चरेत्। एकादश्यां दिवा रात्रौ नरः
चैव तु पर्वणीति। चांद्रायणमुपपातकप्रायश्चित्तमुक्तं। तदस्यास विषयं वेदितव्यम्। उपपातकेषु गोवधादिषु कस्याचिद्

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आदित्योदया प्रहन्ना: अन्यमा दित्योदयं प्राप्ता: प्रतिपदादय:॥ सर्वा: संपूर्णा इति विख्याता:॥ हरिवासरवर्जिता इति ३

पिस्मृतौ। नैकादशीव्रतलोपादि पद्यते। येन तत्तुल्यं प्रायश्चित्तं स्यात्॥३॥ अस्य सङ्कल्पो ... पे किंचित्प्राजापत्यादि लघुप्रायश्चित्तं
कल्पनीयं॥ ॥ अथ पुनैकादशी द्वैधे निर्णयः प्रदर्श्यते॥ सा संपूर्णा दशमी विद्धा चेति सम्यक्पतो द्विधा। तत्र संपूर्णत्वं स्कन्दपुराणोक्तं।
प्रतिपत्प्रभृतयः सर्वा उदयादोदयाद्रवेः संपूर्णा इति विख्याता॥ हरिवासरवर्जिता इति। हरिवासरस्यैकादश्याः संपूर्णत्वमन्यादृशं।
तच्च गारुडपुराणोक्तं॥ ॥ उदयात्प्राक् यदा विप्र मुहूर्तद्वयसंयुता। संपूर्णैकादशी नाम तत्रैवोपवसेद्गृही। पुनः प्रभातस
मये घटिकैका यदा भवेत्। अत्रोपवासो विहितश्चतुर्थाश्रमवासिनां। विधवापि च तत्रैव परतो द्वादशी न चेत्। अत्र उद
यपूर्वं तावद्घटिकाचतुष्टयमारभ्य उदयद्वयं व्याप्यावस्थिता॥ सैकादशी संपूर्णोक्ता। सा पुनः प्रभातसमये घटिकामात्रं

अप्यवहितदिने २

यदि दृश्यते। तदा प्रतिति सिद्धा द्वादशी संपूर्णेत्युक्ता घटिकामात्रापि द्वादश्यनुगतोपवसनीया॥ एतच्च घटिकापंचप्रवृद्धौ संत्या
संभवति। तत्र परतो द्वादशी न चेदिति द्वादश्या सावानुवादो नावकल्पते। परमवृद्धौ ॥ अनन्तरदिने ह्रासस्य कस्मिंश्चित्कस्यचित्
तिः॥३॥ श्रेः प्रसिद्धत्वा॥३॥ उदयद्वयव्याप्तिं संपूर्णत्वमिह वचनेन यदि गृह्यते तदिदमुपपन्नं भवति। तथा चानेन समं नार्थक्रमेषु
राणवाक्यं॥ संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा। उत्तरां तु यतिः कुर्यात् पूर्वामुपवसेद्गृही इति। यथा नृगुनारदास्यामपु
क्तं॥ संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा। तत्रोपोष्या द्वितीया तु परतो द्वादशी यदीति। संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव
सा। सर्वैरेवोत्तरा कार्या परतो द्वादशी यदीति। वाराहपुराणेऽपि संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा। उत्तरां यतिभिः का

Indira Gandhi National Centre for the Arts

र्यीपूर्वामुपवसेद्गृही॥ एकादशी विद्धा ना चेद्द्वादशी परतः स्थिता॥ उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमं पदं॥ एकादशी ति
ह्नना चेद्द्वादश्या सहिता चेद्विद्धद्वादशी॥ सहार्थे तृतीया॥ द्वादशी परतस्त्रयोदश्यां कियत्यपि स्थिता॥ तत्र संपूर्णामेकाद
शीं त्यक्त्वा उपोष्या द्वादशी भवतीत्यस्यार्थः॥ अन्ये तु एकादशी यदि कथंचिदुपवासरहितस्याऽतिक्रांता तत्रोपोष्या द्वादशी
३१ त्यस्यार्थमाहुः॥ तदा तोयवचनादस्यार्थस्याप्रतीतेरेव पराहतं॥ किं चैकादश्युपवासातिक्रमे जाते उपोष्या द्वादशी तत्रैवेत्यना
चैतैव विवक्षितार्थसिद्धिः परतो द्वादशी स्थितेत्यनर्थकमत्र पदे विद्धा नेति पाठकल्पनेऽपि पूर्ववद्दोषः॥ यत्तु स्मृत्यंतरे ए
कादशी भवेत्पूर्णा परतो द्वादशी यदि॥ एकादशीं परित्यज्य द्वादशीं समुपोषयेदिति॥ तत्प्राचीनवचननिचयदृष्टे द्वादश्यां

किंचिदेकादशीसद्भावे द्रष्टव्यश्च॥ ॥अथ दशमीविद्धैकादश्युपवासनिषेधवचनान्युदाहरिष्यामि॥ तत्र नारदः॥ दश म्यनु
गता यत्र तिथिरेकादशी भवेत्॥ तत्रापत्यविनाशश्च परेत्य नरकं व्रजेत्॥ विष्णुरहस्येऽपि॥ दशमीशेषसंयुक्तामुपोष्यैकादशीं
किल॥ संवत्सरकृतेनेह नरो धर्मेण मुच्यते॥ दशमीशेषसंयुक्ता गांधार्या समुपोषिता॥ तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेत्॥
ब्रह्मवैवर्तेऽपि॥ दशमीशेषसंयुक्तां यः करोति विमूढधीः॥ एकादशीफलं तस्य न स्याद्द्वादशवार्षिकं इति॥ यैः कृता दशमीविद्धा वि
द्या मोहेन मानवैः॥ ते गता नरकं घोरं युगान्येकोनसप्ततिं॥ सौरधर्मोत्तरे॥ एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीमथवा पुनः॥ विमिश्रां वा
पि कुर्वीत न दशम्या युतां क्वचित्॥ तथा गारुडपुराणे॥ उदयात्प्राक् प्रत्रिघटिका व्यापिन्येकादशी यदा॥ संदिग्धैकादशी ना

Indira Gandhi National Centre for the Arts

भवर्जयेद्धर्म्मकांक्षितः। पुत्रराज्यसमृद्ध्यर्थं द्वादश्यामुपवासयेत्॥ तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणे॥ उदयात्प्राङ्मु
हूर्त्तेन व्यापिन्येकादशी यदा। संयुक्तैकादशी नाम वर्जयेद्धर्म्मवृद्धये। पुत्रपौत्रसमृद्ध्यर्थं द्वादश्यामुपवासयेत्॥ तत्र क्रतुश
तं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणमिति। आदित्योदयवेलायामारभ्य षष्टिनाडिकाः। संपूर्णैकादशी नाम त्याज्या धर्म्मफलेप्सुभिः।
पुत्रपौत्रसमृद्ध्यर्थं द्वादश्यामुपवासयेत्॥ तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणं॥ काण्वोऽपि॥ अरुणोदयवेलायां दशमीय
दि संगता। संयुक्तैकादशी तां तु मोहिन्यै दत्तवान्प्रभुः। अरुणोदये यदा शुद्धं दशमीवेधवर्जितं। सर्वदोषविनिर्मुक्तमुपोष्यं त
द्दिनं स्मृतं। उदयोपरि विद्धा तु दशम्येकादशी यदा। दानवेभ्यः प्रीणनार्थं दत्तवान्पाकशासनः। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन संकी
दशमीविद्धा

ऐकादशीं त्यजेत्॥ द्वादश्यामुपवासोऽत्र त्रयोदश्यां तु पारणमिति। तथा च तत्रोत्तरिकाः प्रातररुणोदय उच्यते। यतीनां स्नान
कालश्चांगं गांनः सदृशः स्मृत इति। अत्रैके अरुणोदयादस्य संदिग्धादिसेदेनयाका विद्दशमी विद्धैकादशी तां सर्वां परित्यज्य
द्वादश्यामुपवासः त्रयोदश्यां पारणमिति वर्णयन्ति॥ विद्धा तु यह वचनानि तु दशम्येकादशी द्वादशी इति तिथित्रययुक्ते दिनद्व
य उपवासं विदधतीति व्यवस्थापयन्ति। तथा विधायाः विद्धायाः नादेनोपोष्यत्वाभिधानात् दशमीशेषसंयुक्तां नोपोष्यैकादशी
तिथिः। एकादश्यां रात्रिशेषे द्वादशी चेन्न दृश्यत इति। चेद्दृश्यते चेत्सैवोपोष्येत्यर्थादुक्तं भवति। पुनश्च नैवोत्कर्षायदि देव
सुसंसिध्येदेकादश्यां तिथिक्षयः। तत्र क्रतुशतं पुण्यं द्वादशीपारणे भवेत्॥ कूर्म्मपुराणेऽपि। द्विस्पृगेकादशी यत्र तत्र सन्नि

तोहरिः॥ तामेवोपवसेत्कामम् अकामो विष्णुतत्परः। दशमी द्वादशी यथा स्पृशंति सैकादशी द्विस्पृक्। पुराणेऽपि॥ दिनत्रयस्पृते
दे विनोपोष्या दशमीयुता। सैवोपोष्या सदा पुण्या परतश्चेत्त्रयोदशी॥ यस्मिन् दिने त्रयोदश्यां सममपि द्वादशी तस्मिन्नोपवसेदित्य
४३ र्थादुक्तं भवति॥ अत एव व्यासः॥ एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत्। उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमां गतिमिति॥ लुप्त
त्वं गता। परतश्च त्रयोदश्यामित्यर्थः। यत्तु गोभिलेनोक्तं। एकादशी यदा ब्रह्मन् दिनक्षयतिथिर्भवेत्। तदा ह्येकादशीं त्यक्त्वा
द्वादशीमुपवासयेत्। तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणमिति। यदपि पितामहेन। एकादशी यदा वत्स दिनक्षयतिथिर्भवेत्।
अत्रोपोष्या द्वादशी स्यात् त्रयोदश्यां तु पारणमिति। तन्पुत्रवद्गृहिविषयं। तस्यैव दिनद्वये उपवासनिषेधात्। तथा समत्सपुरा

णे॥ दिनद्वये चैव संक्रांतौ ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रसमन्वित इति॥ [illegible] ह्योऽपि॥ एकादशीदिनद्व
ये उपवासं करोति यः। तस्य पुत्रा विनश्यंति मघायां पिंडदो यथेति। इयतायं ग्रंथेन तैरेतावदुक्तं भवति ~ यत्सर्वप्रकारेणादशमी
विद्धैकादशीपरित्यागे न द्वादश्यां शुद्धायां परतो दृश्यमानायां अदृश्यमानायां वा उपवासः कर्तव्यः। केवलमेकादशीदिनद्व
ये पुत्रवद्गृहस्थव्यतिरिक्तानां विद्धोपवासः। तत्रापि त्रयोदश्यां [illegible] कर्तव्यः। केवलमेकादशीदिनद्वये पुत्रवद्गृह
स्थितिर्यदि दृश्यते। तदा सर्वेषां द्वादश्यामेवोपवास इति। अन्येषां तु मतं। काम्यैकादशीव्रतविषयाणि केवलद्वादश्युपवासवाक्या
नि विद्धानुग्रहवचनानि पुनर्नित्यैकादश्युपवासविषयाणि। तद्यथा। ऋष्यशृंगः। एकादशी न लभ्येत सकला द्वादशी भवे

द्वादशी॥२

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥ उपोष्या दशमी विद्धा ऋषिरुद्दालको ऽब्रवीत् ॥ अविद्धानि निषिद्धैश्चेन्न लभ्यन्ते दिनानि तु ॥ मुहूर्त्तैः पंचभिर्विद्धा ग्राह्या द्वादशी
कादशी तिथिः ॥ तदर्द्धविद्धान्यन्यानि दिनान्युपवसेद्बुधः ॥ पूर्व्वविद्धा न कर्त्तव्या षष्ठ्येकादश्यथाष्टमी ॥ एकादशीमुपकुर्वीत द्वादशीय
त द्वादशी यदि ॥ उक्तलक्षणानामविद्धानां विहितानामलाभे तु घनक्षेनैवोक्तं ॥ अविद्धानामलाभे तु पयो दधि फलानि वा सकृदे
वाल्पमश्नीयादुपवासफलं लभेदिति ॥ ॥ भविष्यत्पुराणे ॥ ॥ एकादशी दशयुक्ता वर्द्धमाने विवर्जयेत् ॥ द्वादशी मार्गास्थिते सेवे २४
वीत दशमीयुतामपि ॥ एकादशी यदा युक्ता परतोऽपि न वर्द्धते ॥ यतिभिर्गृहिभिश्चैव सेव्या पोष्या त्वियं तिथिः ॥ अभ्यङ्गं च ॥ प
णाहे न लभ्येत द्वादशी कलयापि च ॥ तदा नो दशमी विद्धा पोष्यैकादशी तिथिः ॥ ॥ [illegible]ी[illegible] ॥ त्रयोदश्यां यदा न स्या

× अल्पा अल्यापि च

द्वादशी घटिकाद्वयमपि दशम्येकादशी मिश्रा सेव्या पोष्या सदा तिथिरिति ॥ विष्णुरहस्ये ॥ दशमीशेषसंयुक्ता उपोष्यैकादशी
तदा ॥ यदा न स्यात् त्रयोदश्यां मुहूर्त्तं द्वादशी तिथिरिति ॥ अन्यदपि ॥ एकादशी भवेत् किंचित् दशम्या दूषिता तिथिः ॥ वृद्धिपक्षे
चेद्दोषः क्षयपक्षे तु गुणप्रदा ॥ द्वादशी स्वल्पमल्पापि यदि न स्यात्परेऽहनि ॥ दशम्या मिश्रिता कार्या महापातकनाशिनी ॥ यदा चे
द्घटिकामात्रापि द्वादशी न परे दिने ॥ त्रयोदश्यां तदा कार्या दशमीशेषसंयुता ॥ एकादशी द्वादशी च त्रये यदि दिनत्रयं ॥ न द्वादशी
परे चैव कर्त्तव्या दशमीयुता ॥ तदेतन्मतं समीचीनं मुनिसंमतमाभाति ॥ तथा हि ॥ सर्वप्रकारविद्धैकादशीपरित्यागेन द्वाद
शीमात्रोपवासपरेषु वाक्येषु फलंश्रूय ते ॥ पुत्रदारान्समृद्धार्थमित्यादि ॥ न चेयं फलश्रुतिरर्थवादः परार्थत्वादेकादशी

द्हेतोरस्तावात्॥ किंतुकाम्यतावद्योतनार्थफलश्रुतिः॥एकादशीपरित्यागे॥पिवन्नोयेद्धर्म्मकांक्षितइति॥कांक्षितोधर्मो
येनसधर्म्मकांक्षितइति निष्ठांतस्यपरनिपातः॥फलसंवंधात्तावेकांक्षितपदमनर्थकंस्यात्॥तवर्ज्जयेद्धर्म्मवृद्धये॥धर्म्मस्यवृद्धिःफ
लन्तूयद्धेनैवान्यात्स्याधर्म्मफलेश्रुतिरितिवा॥फलसंवंधेनत्यागाकारणेनएकादश्याः काम्यत्वमकाम्यत्ता॥तस्माच्चकाम्यम
कादशीविद्धांपरित्यज्यद्वादश्यामुपवासः त्रयोदश्यांपारणमितिगारुडपुराणवचनानामर्थः॥किंचसर्व्वत्रविष्णोस्माद्दैके
श्वाद्याएकादशीव्रतानिकाम्यान्येवकथयित्वाप्तानिद्वादशीशब्देनव्यवहरन्तिनैकादशीशब्देनसतेषांद्वादशीव्यवहारः
कोम्यैकादशीव्रतानांसर्व्वप्रकारदशमीविद्धैकादशीपरित्यागेनकाम्यत्वादेवहेतोः केवलद्वादश्या

मुपवासः त्रयोदश्यांपारणमित्यस्यार्थस्यज्ञापनार्थः॥अन्यथाप्रयोजनाभावेसत्तिअखंडैकादशीव्रतसंदैकादशीव
महारः प्रसज्येत॥कृष्णो॥पिकाम्यैकादशीव्रतानिकथयित्वायुधिष्ठिरंप्रतितेनकृष्णोद्वादशीशब्दैनैवतत्तयद्वादशीप्र
स्यव्यवहरति॥ ॥युधिष्ठिरउवाच॥कृष्णकृष्णत्वमाख्याताद्वादशीकेनहेतुना॥साकिंनतोप्रियादेवकिंवाख्यातुंनयु
ज्यते॥ ॥श्रीकृष्णउवाच॥ ॥यथाशुक्लातथाकृष्णाद्वादशीमेसदाप्रिया॥शुक्लैगृहस्थैःकर्तव्यारोगसंतापवर्द्धिनी॥शुक्ल
लुप्तिश्चथाकृष्णातेनतेनोपदेशिता॥तेतवगृहस्थस्य॥शुक्लामेवसदागृहीत्यादिभिर्वाक्यैःगृहस्थंप्रतिशुक्लाएवावि
हितत्वान्माख्यातेनैवकारणेनकृष्णानोपदेशिता॥नित्याएकादशीप्रत्याहशुक्लापार्थसदानित्याकृष्णानेमित्तिकीस्मृ

द्विहहद्वार

ला॥ शुक्लायां चैव यो भुंक्ते स भुंक्ते किल्बिषं नरः॥ नित्या नाम एकादशी यास्ता केवल द्वादश्याः त्रयोदश्यां अन्ना वे विद्धैव क

र्त्तव्या॥ इत्युक्तं प्रागेव॥ या पुनर्नित्यैकादशी सा चेद् द्विधा तदा कथमुपवासः॥ उच्यते॥ यदि द्विधा तृतीया द्वादश्यां कियत्यपि

३८ दृश्यते सा द्वादशीयुक्तैवोपोष्या नित्या काम्या वा द्वादशी तु त्रयोदश्यां स्वल्पमात्र स्वल्पा॥ यथोक्तं॥ सर्वत्रैकादशी कार्या द्वा ३८

दशी मिश्रिता नरैः॥ प्रातर्भवतु वा मा वा यतो नित्यमुपोषणं॥ द्वादशी मिश्रिता ग्राह्या सर्वत्रैकादशी तिथिः॥ द्वादशी स्वत्रयोद

श्यां विद्यते यदि वा न वेति॥ ॥नारदः॥ द्वादश्येकादशी यत्र संगता त्रिदशाधिपा तामुपोष्य ततः कुर्यात् त्रयोदश्यां तु पारणां॥

बोद्धायनो ऽपि॥ कलाप्येकादशी यत्र परतो द्वादशी न चेत् तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणमिति॥ यदा दशमी विद्धै

रपरतु द्वादश्यां त्रयोदश्यां नास्ति २

कादशी उदयमात्रप्राप्ता द्वादश्यां नास्ति द्वादशी तु त्रयोदश्यां पारणपर्याप्ता विद्यते तदा शुद्धां द्वादशीमेवोपवसेत्॥ यथाहाष्ट

द्वादशी राजन्नुपोष्या सदा तिथिः दशम्येकादशी मिश्रा कर्तव्या न कदाचनेति॥ तदा विद्धैकादश्युपवासः॥ यथोक्तं॥ एका

दशी द्वादशी राजन्नुपोष्या सदा तिथिः॥ तथा विद्धाप्येकादशी ग्राह्या परतो द्वादशी न चेत्॥ द्वाद

शी दशाविद्धा परतोऽपि न वर्द्धते यतिर्निर्दिष्टैव सैवोपोष्या सदा तिथिः॥ तथा विद्धाप्येकादशी ग्राह्या परतो द्वादशी न चेत्॥ अविद्धापि तथा विद्धा परतो द्वादशी यदि॥ द्वा

दशी द्वादशीं हन्ति त्रयोदश्यां तु पारणा॥ किं वा विद्धाप्यविद्धा विज्ञेया परतो द्वादशी न चेत्॥ अन्यानि बहूनि विद्ध

॥ त्रयोदशीं यदा न स्पृशेत् द्वादशी घटिकाद्वयं दशम्येकादशी मिश्रा सैवोपोष्या सदा तिथिरिति॥ अन्यानि बहूनि विद्ध

विषयाणि वचनानि प्राग्दर्शितानि॥ ननु तान्येकादशीदिनक्षयविषयाणि इत्यन्ये केचिदुक्तं सत्यमुक्तं न तु तत् सर्वे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रिनद्वयविषयत्वांश्च कल्पितो एकादशी दशमीयुक्ता परतो पिन वर्द्धते इत्यादिना वचनेन परत्ते द्वितीयेदिने वृद्ध्यभावमात्रेण
विद्धोपवासविधानात् तथा मुहूर्त्तैः पंचभिर्विद्धा या ग्राह्यावैकादशी तिथिरित्ति तदपि नद्वय विषयत्वेन समं जसम् मुहूर्त्ते
पंचकग्रहणानर्थक्यात् षट्घटिकाधिक तिथिद्वयासंभवात् मुहूर्त्तपंचकदिनवेधे दिनद्वया संभवश्च अपिवासर्वाविद्ध
२९ वचनेषु यदि मुनीनां दिनद्वयो विद्धाविशेषविषयत्वेनाभिप्रेतः स्यात् स्पष्टार्थं तमेवविशेषं किमिति नावोचन् किमिति च
नाद्यापादकं विद्धामात्रमाश्रित्य दधिरे तस्मात्सामान्याभिधानात् विद्धासामान्यमेवाभिप्रेतं विद्धायते सर्व प्रकारविद्धैकादशी
परित्यागेन शुद्धद्वादशीमात्रोपवासविधानं तत्काम्योपवासविषयमित्युक्तम् इदं तु विद्धोपवासविधानं परिशेषान्नित्यैकादशी

विषयं नन्तु दिनद्वयात् ते विद्धा निषेधवचनं नारदस्य दशमी शेषसंयुक्ता नो पोष्यैकादशी तिथिः एकादश्यां तु निशेषे
द्वादशी चेन्न दृश्यते पुराणवचनं दिनद्वयमृते देवि नोपोष्या दशमीयुता सैवोपोष्या सदा पुण्या परतश्चेत् त्रयोदशी यद्वा
द्वादशी चेन्न दृश्यते पुराणवचनं दिनद्वयस्पृते देवि नोपोष्या दशमी युता सैवोपोष्या सदा पुण्या परतश्चेत्त्रयोदशी
यदि देवात्तु संमिश्रे देकादश्यां तिथित्रयं तत्र क्रतुशतं पुण्यं द्वादशी पारणे रवेः हि स्पृगेकादशी यत्र तत्र सन्निहितो
हरिः तामेवोपवसेत्कामी अकामो विष्णुतत्परः इति दिनद्वयोपवासविधिवचनात् तद्वत् यमपि काम्यैकादश्युपवासविषयं वि
ज्ञेयम् एवं हि सर्ववचनानामविरोधः यत्तु एकादशी यदा ब्रह्मन्दिनद्वयतिथिर्भवेत् तदाह्येकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीमुपवास
येत् तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् एकादश्यां यदा वत्स दिनद्वयतिथिर्भवेत् तत्रोपोष्या द्वादशी स्यात्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रयोदश्यां तु पारणमिति यो विलपितासद्वचनात्स्यां दिनद्वयपरित्यागे द्वादश्यामुपवासः त्रयोदश्यां पारणमिति विहि
तौ तत्र पुत्रवद्गृहस्थविषयं तेषां। पुत्रवतो गृहस्थस्य दिनद्वये उपवासनिषेधादिति॥ नदिदमयुक्तम्। तन्निमित्तोपवासस्य
निषेधोऽयमुदाहृत इति वचनेन दिनद्वयमिति नोपवासस्य सहि निषेधो न त्वेकादशीप्रयुक्तस्य। कस्तर्हि अनयोर्वचन
३८ योर्विषयः। उच्यते॥ द्वादश्युपवासव्रतविषयः। यथैकादश्युपवासव्रतं नित्यं सर्वेषां सर्वदा विहितं तथा द्वादश्युपवा ३८
सव्रतं काम्यमन्यदेव सर्वेषां सर्वदा विहितं मार्कण्डेयेन्द्रद्युम्नसंवादे मार्कण्डेयेन सर्वेषामेकादश्यामुपवासो द्वादश्यां
पारणमित्युक्त्वा अनन्तरं द्वादश्यामुपवासः त्रयोदश्यां पारणमित्युक्तं। तद्दिनद्वयवचनं श्रुत्वा इन्द्रद्युम्न उवाच। नोप

या द्वादशी ब्रह्मपुराणे परिकीर्त्तिता। त्वयापि मुनिशार्दूल प्रयुक्तं तत्कथं पुनस्तथा पारणेऽप्याहृता ब्रह्मन् द्वादशी केशवप्रिया।
उपोष्याप्याहृता ब्रह्मंस्त्वया ह्येकादशी शुभा। द्वादश्यां पारणं कार्यमेकादश्यां हि लंघनं। पुराणविहितो मार्गो निषिद्धं च
सकथं॥ इति पृष्टो मार्कण्डेय उवाच। चतुर्दशीमुपोषन्ति शिवभक्ता नराधिप न तेषां गमनं नृप नरके दृश्यते क्वचित्। अपरे
त्वष्टमीं सन्तः शिवभक्तिसमाश्रयाः। अपरे गोपतौ केचिद्रक्ताः किं कुर्वन्ति ते नराः। सप्तमीं समुपोषन्ति सक्तियुक्तास्तथैव च
नवापि कुत्सितं तेषां मया दृष्टं नराधिप। पौर्णमास्युपवासेन ब्रह्मलोकं गता नृपा। द्वादश्यामुपवासेन सिद्धा नृप सहस्रशः।
चक्रवर्त्तित्वमतुलं संप्राप्ता अचलां श्रियं। उपोष्य द्वादशीं शुद्धां यावज्जीवं व्रतान्विताः। चक्रवर्त्तित्वमापन्ना तुस्का लोगात्र

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मुखानिते। तस्माद्‌पनसंदेहः कर्त्तव्यो द्वादशी प्रति। विशेषफलदा प्रोक्ता द्वादशी पापनाशिनी। त्युपसंहारेति हितं अतोन्य
देवैकादश्युपवासव्रता उद्वादश्युपवासव्रतमस्ति। तद्विषयेगो सिलपितामहवचने। यदि द्वादशी व्रतविषयेत्तवचनेतर्हि द्वा
दश्युपवासव्रतस्यद्वादश्यामेवप्राप्तेरेकादशीपरित्यज्यद्वादशीसमुपोषयेदित्यनर्थकं वचनं॥ उच्यते॥ एकादशीद्वाद
शीच तत्रसन्निहितो हरिः। उपोष्य जनीमेकां ब्रह्महत्यां व्यपोहति इत्यादिवाक्यैरेकादशीकलामात्रयोगेनापि द्वादश्युपवा
सस्य महाफलत्वश्रवणादेकादशीदिनद्वये प्रवृत्तेरेकादशीयोगेनाति महाफलत्वाद्वादश्युपवासः प्राप्नोतीत्याशंकानिरा
सार्थं दिनद्वयपरित्यागेन केवलद्वादश्यां द्वादश्युपवासो विधीयते पुत्रवता गृहस्थेन तु नरेकादशीदिनद्वयेन त्वं कर्तव्यं।

अथोक्तं स्कंदपुराणे। दशम्येकादशी विद्धा द्वादशी वृद्धिंगता। नक्तं तत्र प्रकुर्वीत नोपवासो विधीयते। एकादशीदिनद्
येउपवासं करोति य इत्यादिना पितामहवचनेन एकादशीदिनद्वयोपवासिनः पुत्रविनाशाभिधानाद्‌ इतरेः कसंदेहः सर्व
विद्धोपवासे प्राप्ते रात्रौ व्रतांगपूजासंकल्पो कर्त्तव्यो। विद्धोपवासे न स्नानं ह्रदि नंत्यक्त्वा समाहितः। रात्रौ संपूजयेद्विष्णुं
संकल्पं च तदाचरेत्। इतिवचनात्। शुद्धैकादश्युपवासेः पिकर्त्तव्यो प्राचीनमध्यरात्रस्योपरि किंचिद्दशम्यनुवर्तते तदाम
ध्यंदिना इष्टपूजासंकल्पानुष्ठेयौ॥ दशम्याः संगदोषेण मध्यरात्रात्परेण तु वर्जयेच्चतुरो यामान् संकल्पार्चनयोस्तथेति वच
नाशा। अथद्वादशीदिनद्वये कूर्मपुराणे उक्तम्॥ एकादशीद्वादशीवरा। विशेषत्रयोदशी॥ त्रितिर्मिश्रा तिथिः प्रोक्ता सर्वपापह

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रास्मृता ॥ उपवासं कृतस्त्रस्य महापातकनाशनः ॥ एकादशी द्वादशी वा रात्रिशेषे त्रयोदशी ॥ तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु
पारणं स्कंदपुराणे ॥ पि ॥ द्वादशीसंयुता यत्र स्वल्पैकादशी तिथिः ॥ दिनद्वये ऽपि सा पुण्या नंदस्याकदाचनेति ॥ कलाप्येका
दशी यत्र द्वादश्यनुगता सवेशा दिनद्वये ऽपि सा पुण्या यतीनामुत्तमा तिथिरित्यत्र यतिग्रहणमुपलक्षणं नेतरव्यावृत्त्यर्थं
६० न्यथा सति प्राप्य तावेन पुत्रवतो गृहस्थस्य उपवासनिषेधानुपपत्तेः ॥ एकादशी द्वादशी वा रात्रिशेषे त्रयोदशी ॥ उपवा ६०
सं नक्तं कुर्वीत पुत्रपौत्रसमन्वित इति ॥ यत्तु ॥ एकादशी द्वादशी वा निशेषे त्रयोदशी ॥ [illegible] कुर्वीत [illegible] दहोरात्रेण
पोष्यं तत्सुतार्थिभिः ॥ इति समानम् ॥ सुतार्थित्वं पुत्रपौत्रसमन्वित इत्यत्र विशेषणेन उपसंह्रियते ॥ पुत्रपौत्रवता त्रिस्पृशायां

नक्तं वा कार्यं स्नानं वा किं विद्धतिथिर्वोपवासः कर्त्तव्यः ॥ उपवासनिषेधे तु स्नानं किंचित्प्रकल्पयेत् ॥ इति वचनानुरोधात्पुत्रव
ता तिथिविरिक्तेनापि त्रिस्पृशा कथमुपोष्या ॥ त्रयोदश्यां पारणनिषेधाद्वा ॥ तथा कूर्मपुराणे ॥ एकादश्यामुपोष्यैव द्वादश्यां पारणं स्मृतं ॥
त्रयोदश्यां न तत्कुर्याद् द्वादशद्वादशीक्षयात् ॥ विष्णुरहस्ये ॥ पि ॥ पारणं तु न कर्त्तव्यं उपोष्यैकादशीमिह ॥ त्रयोदश्यां नरेणानुनित्यं व
स्नमरीचिस्मृतिः ॥ स्मृत्यन्तरे ॥ दशाप्यनुगता हन्ति द्वादशद्वादशीफलं ॥ धर्मात्पत्यधनात् [illegible] पि त्रयोदश्यां तु पारणमिति त्रयोदशीपारण
निषेधादिति चेद् उच्यते ॥ त्रयोदशीपारणनिषेधवचनानि सामान्यशास्त्राणि त्रयोदशीपारणविशेषवचनैर्बाध्यन्ते ॥ अग्नीषो
मीयपशुहिंसाविधिनेव सामान्यहिंसानिषेधशास्त्रं ॥ यदा तु पारणाहे द्वादशी विद्यते तदा तस्यामेवैकादश्युपवासिनां पा

रणं तदतिक्रमे दोषः॥ यदि किंचित्त्रयोदश्यां द्वादशी वोपलभ्यते॥ द्वादश्यां पारणं तत्र वर्जयित्वा त्रयोदशीम्॥ महाहानि
करी ह्येषा द्वादशी लंघिता नरैः॥ करोति धर्महरणमस्नातेव सरस्वती॥ अन्यास्तु गंगाद्यास्तु सरित्सु उत्तीर्य परस्मिंस्तीरे स्नातव्यं
सरस्वत्यां तु प्रथमं स्नात्वा परं पारं गंतव्यः॥ अस्नाता कृतं स्नानं यस्यां सा स्नाता॥ क्तो॥ धिकरणे निष्ठा॥ अस्नाता सरस्वती लंघ्यं यथा
१ धर्महरणं करोति॥ एवमेकादश्युपवासिनां पारणे लंघिता अतिक्रमिता द्वादशी करोति॥ एकादशीमुपोष्यैव द्वादश्यां पारणं
स्मृतमिति वचनेभ्यः॥ यदा तु द्वादशी पारणमात्रपर्याप्ता तदा रात्रिशेषे आह्निकं सर्वं कर्म कृत्वा द्वादशीमध्ये पारणं विधे
यम्॥ यथोक्तं शोणतस्मात्कारणात् द्विजः प्रत्यूषे स्नानमाचरेत्॥ पितृतर्पणसंयुक्तमल्पायां द्वादशी सर्वेशः॥ अल्पायामथ

विप्रेद्द्वादश्यामरुणोदये स्नानार्चनक्रिया कार्या जपहोमादिसंयुक्तेति वा यदा तु न पारणपर्याप्ता द्वादशी तदा तामतिक्र
मेत्॥ उक्तं च॥ कलाद्वयं त्रयं वापि द्वादश्याः समतिक्रमेत्॥ एकादशीमुपोषित्वा तत्र धर्मफलं व्रजेत्॥ धर्मफलं व्रजेत्प्राप्नुयादि
त्यर्थः॥ द्वादशीव्रतोपवासिनां सत्यामपि द्वादश्यां तामतिक्रम्य त्रयोदश्यां पारणम्॥ तेषां द्वादश्यां पारणविधानाभावात्॥ एकाद
शीमुपोष्यैव द्वादश्यां पारणमिति नियमवचनात्॥ तिथिनक्षत्रनियमे तिथिनक्षत्रान्ते च पारणमिति तिथ्यन्ते पारणविधानाच्च ते
वद्वादश्युपवासा द्विविधाः॥ एके ये मार्कण्डेयेनोद्धृत्य प्रत्युपदिष्टाः तेया वञ्जुलिकाः॥ अपरे ये श्रवणद्वादश्युन्मीलन्यादिषु
द्वादशीषु विहिताः॥ एकाहिकाः॥ द्विविधा अपि एकादशीयुतायां यदि द्वादश्यां प्राप्तास्तदैकेनैवोपवासेनैकादश्युपवासा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

द्वादश्युपवासश्चासिध्यतीति।यदाप्येकादश्यांपृथगुपवासःसंपत्तित्वेनप्राप्नोति।द्वादश्यांवापृथक्कृतदोपवासद्वयंकर्त्तुमशक्तः
कादशीमुपोष्यैवद्वादशीमप्युपोषयेत्।नचात्रविधिलोपःस्यादुभयोरेवतंत्रेणेतिविधानात्।असमाप्तेव्रतेपूर्वेणैव
यद्व्रतान्तरमितिसमाप्तिश्चपारणेन।तदेकादश्युपवासद्वयेक्रियमाणेपूर्वव्रतस्यासमाप्तेर्विधिलोपःप्राप्नोति।सोऽप्येकदे
४२ वतात्वेनपरिहृतोवचनेनैव।एवमेकादशीमुक्त्वाद्वादशीसमुपोषणे।पूर्वोपवासस्यानुष्ठानस्यफलप्राप्त्यसंशयमिति।एत
द्दुपवासद्वयासमर्थंप्रत्युच्यते।एकादश्युपवासस्यनित्यत्वेनतत्रैकस्मिन्नप्युपवासेऽसमर्थस्यएकभक्तादिविहितंतद
पवासद्वयासमर्थंप्रतिकिमुवक्तव्यम्।श्यामायनः।याःकाश्चित्तिथयःप्रोक्ताःपुण्यानक्षत्रयोगतः।तास्वेवतद्व्रतंकुर्या

च्छ्रवणद्वादशींविनेति।याःकाश्चित्तिथयःयेनकेनचिन्नक्षत्रविशेषयोगेनपुण्याःप्रोक्तास्तासुयद्विहितंव्रतंतत्तास्वेव
कुर्यान्नतिथ्यन्तरेतन्नक्षत्रयुक्ते।यथाफाल्गुनशुक्लैकादशीपुष्यनक्षत्रेणयुक्तागोविंदद्वादशीनामतस्यामुपवासव्रतंवि
हितंतत्तस्यामेवकुर्यात्।नपुष्यान्वितायामेकादश्यां।सोऽयंश्रवणद्वादशींविनानियमः।श्रवणद्वादशीव्रतंतुश्रवणैकाद
श्यामपिभवतीत्यस्यवचनस्यतात्पर्यार्थः।इत्थमुक्तंचभविष्योत्तरे।कृष्णउवाच।द्वादश्यांचविधिःप्रोक्तःश्रवणेनयुधिष्ठि
र।सर्वपापप्रशमनःसर्वसौख्यप्रदायकः।एकादशीयदाचस्याच्छ्रवणेनसमन्विता।विजयासातिथिःप्रोक्ताभक्ता
नांविजयप्रदा।इयांश्चविशेषः।श्रवणद्वादश्यांजनार्दननामाविष्णुःपूज्यते।श्रवणैकादश्यांवामनावतारइति।।इ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

एकादशी द्वादशी व्रतयोर्निर्णयः॥ ॥कृष्णपक्षे त्रयोदशी सा परयुता पोष्या। षष्ठ्यष्टमी तथा दर्शः कृष्णपक्षे त्रयोदशी॥
ताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वेण संयुता इति निगमवाक्यात्। अन्यच्च एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी॥ पूर्वविद्धा तु कर्त्त
यदिनस्या परे ऽहनीति। त्रयोदशी प्रकर्त्तव्या द्वादश्या सहिता मुने। पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या दर्शो मार्गे कदाचनेति [illegible] कर्त्तव्य
२ नम्भा द्वितीया पञ्चमी वेधादशमी च त्रयोदशी॥ चतुर्द्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी इति वृद्धवसिष्ठवचनात् [illegible] मपि शु
क्लपक्षे त्रयोदशी निर्णयः॥ ॥अथ चतुर्द्दशी निर्णीयते॥ ॥शुक्ला चतुर्द्दशी द्वितीये पोष्या कृष्णा पूर्वेति प्रागुक्तं। निशि भ्रमन्ति भू
ता निशाकाः शूलभृद्यतः अत स्तस्यां चतुर्द्दश्यां सत्यां तत्पूजनं स्ववेश। निशि भ्रमन्ति विचरन्ति भूता निपिशाचाः शाकल्ये दैव:
प४१

शूलभृच्छंकरः। यतो तस्यां निशि चतुर्द्दश्यां सत्यां तेषां भूतशक्तिशिवादीनां पूजनं स्ववेश। शिवरात्रेश्च विशेषः। प्रदोषव्या
पिनी ग्राह्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः। रात्रौ जागरणं यस्मात्तस्मात्तां समुपोषयेत्। कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रिश्चतुर्द्दशी॥
एताः पूर्वयुताः कार्याः तिथ्यन्ते पारणं स्ववेश। जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च। पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या तिथ्यन्ते पारणं
श्रावणी दुर्गनवमी तथा दूर्वाष्टमी च या। पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनमित्यनेन चतुर्द्दशी शुक्लापि या शिवरात्रिः
सा पूर्वविद्धैवोपवसनीया। शुक्लापि दूर्वाष्टमी पूर्वविद्धैव कार्येति विधीयते। तथा माघफाल्गुनयोर्मध्ये या स्यात् शिवचतु
र्द्दशी॥ अनङ्गेन समायुक्ता कर्त्तव्या सा सदा तिथिः। शुक्लप्रतिपदाद्यमावास्यां तं मासं मतिप्रत्या सिहितं। सुमन्तुना तु

फाल्गुना ॥ कृष्णप्रतिपदादि पौर्णमास्यन्तं मासमभिप्रेत्य विहिता ॥ चतुर्दश्यां तु कृष्णायां फाल्गुने शिवपूजनं तमु
मुपोष्य प्रयत्नेन विषयान्परिवर्जयेत् ॥ अतएव पौर्णमास्या ऋतु समाप्तिं मन्यमानाः पौर्णमास्यनन्तरमेव वसन्तसंधि
मिच्छन्त धार्यं कुर्वन्ति ॥ कृत्तिवाससमर्पिता दृशी दृश्यते ॥ एषाहसंवत्सरस्य प्रथमा ... विहिता विर्येत्फा
३ ल्गुनी पौर्णमासी योत्तरे होत्तमा यायष्टुर्वे ति ॥ अन्यानि च माघस्नानमासोपवासादीनि च व्रतानि पौर्णमास्यामेवान्त्यनेन
गतहि रुद्रं व चनं दृश्यते ॥ माघासिते भूतदिने च राजन्नुपैति योगं यदि पंचदश्या ॥ अथ प्रयुक्तानन्तु जानुकुर्याच्छिवस्य
त्रिप्रियं कृत्तिवस्येति ॥ अत्र विरोधपरिहारार्थं व्यवस्थान्तरं ॥ त्रयोदशी यदा देवि दिनभुक्तिप्रमाणतः ॥ तस्मात्तिवस
त्रयोदशीयुक्तार

xकुर्याद्दिति ... अमावास्या पौर्णमास्यो ... पूर्वं तत्र सा विशेव्रतव्यतिरेकेण ॥ ॥ ... ॥ ॥२
त्रिःस्पृशा शिवप्रिया चतुर्दशी ॥ अनेन त्रयोदशीयुक्ता यदा चतुर्दशी रात्रिर्न भवति तदा मागरोपवासादिक र्तव्यमत्रयोद
शीरंजितायां रजन्यां न कर्तव्यमित्यर्थ उक्तं भवति ॥ निषेधवाक्ये ष्येवमेवार्थो लक्ष्यते ॥ अथ प्रयुक्तां रात्रिं नैव वर्जे ॥
भूतविद्धा न कर्तव्या दर्शा पूर्णा कदाचन ॥ वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तमम् ॥ अथेदानीं याः स्तिथयः पूर्वा उपोष्याः
याश्च पराः क्रियन्ते याः क्रियन्ते नेति निर्णीयते ॥ पंचमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ॥ प्रतिपन्नवमी चैव कर्त
व्या सम्मुखा तिथिरिति ॥ पैठीनसिनाप्युक्तं ॥ तत्र सम्मुखा प्रथमा प्रविशान्ते ॥ पूर्वविद्धेति यावत्सा सायाह्नव्यापिनीय
या संमुखा नाम सायाह्नव्यापिनी दृश्यते यदेति स्कन्दपुराणात् ॥ यदा पुनः सायाह्नव्यापिनी संमुखी न भवति ॥ किन्तु द्वितीयक

Indira Gandhi National Centre for the Arts

घटिकामात्रा दृश्यते तदा सैवोपोष्या संमुखत्वात्। न द्वितीया सायाह्नव्यापिन्यपि असंमुखत्वात् स्मृतः सायाह्नो नाम त्रि
मुहूर्त्तत्रयं। मुहूर्त्तत्रितयं प्रातस्तावानेव तु संगवः। मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णोऽपि तादृशः। सायाह्नस्त्रि
मुहूर्त्तः स्यात् सर्वकर्म्मसु गर्हित इति वचनात् पूर्वैवोपोष्या तिथिः सायाह्नव्यापिनी न लभ्यते यदा तदा परदिने संबंधी नी
याद्यह्नः। एवं क्रियमाणापि यदा सायाह्नव्यापिनी न लभ्यते तदा कतिपय सायाह्नव्यापिन्येवोपोष्यते तद्द्वितीयायां उपवास
प्रतिषेधात् असंमुखानामुपोष्यत्वं विधीयते न परविद्धानां प्रतिषेधः क्रियत इति चेत् कथमिदं यस्मात् सिद्धान्तापरविद्धाया
न संबंधाश्रवणादिति चेत् नैतद्युक्तं वाक्यतात्पर्यज्ञो हि न स्त्वात् येषु वाक्येषु परा उपोष्या इति श्रूयते तेषु सर्वाणि

तेषु सर्वेषु नोपवासो विधीयते उपवासस्य तत्तिथिविशेषव्रतकल्पेष्वेव विहितत्वात् आपि तस्य परविद्धासंबंधः पूर्वविद्धासं
बंधो वा। अहदैय संबंधिन्यां तिथावावश्यकर्त्तव्ये उपवासे प्राप्ते किं कुर्यात् कदाचित् पूर्वेद्युः कदाचित् परेद्युः उपवासः प्र
प्राप्तौ तदेवं पक्षे प्राप्तस्य नियमविधिरयं युज्यते नियमविधेश्चान्यनिवृत्तिफलत्वादियं तृतीयादिः परैवोपोष्या न पूर्वा इति
तेति वाक्यतात्पर्यम्। एवं पूर्वोक्तेषु पोष्या सु पूर्वैवोपोष्या न परेति निषेधपर्यवसानं। तस्मात् स्वल्पापि सायाह्ने या तिथि
सैवोपोष्या न निषिद्धा परा त्विति सिद्धं। तिथ्यादौ तु सर्वेषां वक्रह्रासो वृद्धिः परेऽहनि तावत्यया गृह्नः सपूर्वेद्युः दृष्टोपि
कर्म्मणीत्यत्र वचने परेऽहनि पूर्वेद्युरित्यस्यां निर्देशात् स्यां परा तिथिः पूर्वा नतिथिरेव लक्ष्यते। मुख्यार्थस्य वासरस्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दे॰पिता॰ ह्रासवृद्ध्योरसंभवात् तिथ्यादावित्यनेन तिथिनक्षत्रयोगसंबंधेन ह्रासवृद्ध्योश्चारोपणाश आरोपप्रयोजना
सावाद्य। अदृष्टेऽपि प्रमाणेनेति आरोपितं दर्शयति। स्वकर्मणीत्यनेन बोध्यते सा तिथौ तत्र काले विहितकर्मणीत्याह
अयं तत्कालव्यापिन्यामलस्यमानायां तिथौ ह्रासवृद्ध्योः प्रवेशः। लस्यमानायां तिथ्यां कर्म[illegible]क्रीत ह्रासवृद्धीन
२६ का रणमितितयोः प्रतिषेधाद् अत्र समग्रकर्मकालव्यापिन्यामपि तिथौ यदि ह्रासप्रवेशेनापि सम[illegible]कालव्यापिनि
नलस्यते वृद्धेरल्पत्वात् ह्रासप्रवेशो न पुनर्विद्यमानोऽपि तिथेः कर्मकालस्पर्शो। यत्नोऽस्य भवति सर्वथा वाह्यते तदपि प्र
दीक्षाद्याप[illegible]तिकर्मकालाव्यापित्वेन निर्णयात् सावस्थावस्थितत्वादेवं विधे ह्रासवृद्धी सुतरां निर्णयतावेन इष्टेति

घतु३

यदा तु तयोर्गृह्यमाणयोः किंचित्कर्मकालव्यापित्वं विपद्यमानं वर्तते समग्रं वा लस्यते तदा निर्णयफलत्वेनार्थवत्त्वा
ह्रासवृद्ध्योः प्रवेशः। याः पराउपोष्यत्वेन नियतास्ताः पूर्वविद्धापरित्यागेन घटिकामात्रादप्युपवस्तव्याः। व्रतोपवासनि
यमे घटिकैका यदा भवेत्। सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्रर्थे वापराह्णिकीति भविष्यत्पुराणात्। नागो द्वादशनाडीभिर्दिक् पंच
दशभिस्तथा। भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरां तिथिमित्येतत्रोपवासविषयं। उपवासाश्रवणात्। उपवासे च
घटिकामात्राद्दूषयत्युत्तरां तिथिमिति वचनात्तरोसिद्ध्यानवनक्तैकरक्त्रायाचितविषयं तेषां प्रदोषव्यापिन्यां तिथौ
नियमेन कर्तव्यताविधानात्। अतो य कार्तिकेयप्रीतये षष्ठीदानविप्रभोजनादि विहितकालविशेषं कर्म क्रियते त

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्यंतस्याद्वादशनाडीस्तिर्विद्धायांषष्ठ्यांनकर्त्तव्यमित्येषविषयः।द्वियंचदशास्तिरित्येतदेकादश्यांविहितनारायणब
ल्यादिविषयं दृतो ऽष्टादशनाडीस्तिरित्यस्याममावास्याश्राद्धंविषयः।एवंविधविषयतायांनकेनचिद्वचनान्तरेणातद्वि
धः।। ॥अथधुनोपाकर्मकालोव्याक्रियते॥तस्यश्रावणीपौर्णमास्यादिकालविहितस्यदैवकर्मत्वात्पूर्वाह्णेकर्त्त
व्यता।पूर्वाह्णोवैदेवानामितिश्रुतेः।ततश्चपूर्वाह्णव्यापिनिश्रवणादावुपाकर्मप्राप्नोतितदुक्तंस्मृतिषुबह्वृचगृह्य
सूत्रेषुबह्वृचपरिशिष्टकारिकासुचपर्वण्यौदयिकेकुर्युःश्रावणंतैत्तिरीयकाः।बह्वृचाःश्रवणेकुर्युर्ग्रहसंक्रान्तिव
र्ज्जिते।अत्रतैत्तिरीयकाणांपर्वणीतिननियंतुंशक्यतेऽन्येषामपिचरणानांपर्वण्युपाकर्मविधानादनन्वयश्च

ण्यौदयिकेयदुपाकर्मतत्तैत्तिरीयकाएवकुर्युरितिवाक्यार्थोयुज्यते।तद्विशिष्टानुवादेवाक्यभेदप्रसंगात्।विशेषणानाम
प्राप्तेरनुवदितुमप्यशक्यत्वाच्च।एतावतिचविशिष्टेकर्मणितैत्तिरीयकाणांकर्तृणांविधानानुपपत्तेः।कर्तुर्हिकर्मवि
धीयते।नकर्मणिकर्ता।किंचउपाकर्मतत्कालश्चपौर्णमासीतयोर्गृह्यग्रंथेष्वेवविहितत्वान्नात्रकारिकायांतद्विधानंअ
त्रतुपौर्णमासीकालस्यांगस्यऔदयिकत्वेनसंबंधउपदिश्यते।तत्रयदितैत्तिरीयकैरौदयिकत्वस्यापरःसंबंधउपदिश्य
ते।तदासंबंधद्वयविधानाद्भिद्येतवाक्यम्।तैत्तिरीयकाःकर्त्तारोप्यंगमेव।तदुक्तंतौतातितगुरुणा।अधिकारोहियद्गे
षुकर्तुःशेषस्यविधीयते।साध्यानांसाधकःकर्त्ताद्रव्यंकोनामकर्मणां।शेषादन्यइतिवार्त्तिकशेषः।अंगानांचमिथः

क्रियाणां~

Indira Gandhi National Centre for the Arts

एक प्रयोजनकत्वेऽ

संबंधोनास्ति। गुणानां च परार्थत्वादसंबंधः समत्वात्स्यादिति सूत्रकृद्वचनात्। न चारुणैकहायनीन्याये न पश्चात्तनो गुण
नां संबंध इति वाच्यम्। तत्र हि अरुणैकहायनी द्रव्यविशिष्टः क्रयो विधीयते [illegible] अनंतरं द्रव्यगुणयोः परस्पर
५८ साकांक्षत्वात्सामानाधिकरण्येनान्वयो भवति। तदुक्तं सूत्रकारेणैव। अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमः स्यादिति
अत्र पुनः कादिकार्यं नोपाकर्मविधानं। न च पर्वौदयिकत्वे तैत्तिरीयकवाक्ये [illegible] तेनापि सामानाधिकरण्यमन्योन्य ४
कांक्षा वा। अतो हविरुत्पयत्ववदविवक्षितार्थतैत्तिरीयकपदमुपलक्षणं सूत्रानुवादः। अपि वा शाखान्तराधिकरणे स
र्वाः शाखा उदाहृत्य सर्वाण्यपि गृह्याणि सिद्धान्तितं। यदेकस्यां शाखायामग्निहोत्रादिकर्मतदेवैकं सर्वास्वपि शाखासु

× यएकत्र शाखायां गृह्ये वा विहितोऽङ्गविशेषः स सर्वैरेव शाखिभिरनुष्ठेयः प्रधानकर्मण एकत्वात्

विधीयते। एकस्मिन्नपि गृह्ये यदुपाकर्मादिकर्म विहितं तत्सर्वेष्वपि गृह्येषु विधीयते। नान्यत्र गृह्यशाखानां भीकर्त्ताः एवं
न्योन्नतद्भेदात्कर्मभिद्यते। बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य यावत्प्रचोदितम्। तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेदिति च
वचनं। तद्धि बह्वल्पत्वविषयं। यथैकत्र गृह्ये हेम्नाहुतीर्जुहोति। अन्यत्र तिस्र अत्र द्वाहुतीर्जुहोति। पारस्करगृह्ये यज्ञोपवी
तमुपनयनेन विहितं तद्धि रुद्रमपि गृह्यान्तरसिद्धं गृह्यत एव। उक्तं चैतद्विश्वरूपाचार्येण श्रुतिनिबंधे। सविष्णोत्रे [illegible] रक्षा वेदे
चरणसाधारणे नैव पर्वण्यौदयिके उपाकर्म। श्रूयते वा संप्राप्ते श्रावणस्यान्ते पौर्णमास्यां दिनोदये। स्नानं कुर्वीत मति
मान् श्रुतिस्मृतिविधानतः। ततो देवा पितृंश्चैव तर्पयेत्परमांशसा। उपाकर्मादि चैवोक्तमृषीणां चैव तर्पणं कुर्वीत

Indira Gandhi National Centre for the Arts

प्राह्मणे॰ श्राद्धं देवानुद्दिश्य सक्तितइति। श्रावणी दुर्गानवमीत्यादिवचनस्य कर्म्मविशेषानुपादानात्। तथा चमत्कः॥ पुष्ये
तु छंदसां कुर्याद्बहिरुत्सर्जनं द्विजः। माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमेऽहनीति हिरण्यगर्भस्य पवित्रारोपणं विषयः।
उपाकर्म्माग नृतमास्फदयिकं वा तथा च स्मृत्यन्तरम्। श्रावणेन तु यत्कर्म्म उत्तराषाढसंयुतम्। संवत्सरकृतोऽध्यायस्तत्तूर्णं
५५ देवनश्यति। धनिष्ठामिश्रितं कुर्याच्छ्रावणं कर्म्म यद्भवेत्। तत्कर्म्म सकलं विद्यादुपाकरणसंज्ञितम्॥ ॥अतोऽनंतरं श्राद्धति ५५
थिनिर्णयं वर्णयिष्यामि॥ ॥तदुपयोगितया वासरविभागाः त्रेधा निरूप्यन्ते। तत्राह्नो भागाः पंचेति शातपथी श्रुतिरादिं छ्वे रा२
वसर्वत्र इत्यादिका दर्शितवती व्याससमृतिरपि मुहूर्त्तत्रितयं प्रातरित्यादिका। चतुर्द्धा विभागोऽपि पूर्वाह्णः प्रहरं सार्द्धमि

त्यादिवचनेन तत्रैव दर्शितः। एकस्तु वसरे तदुत्तयमप्युदाहरिसेव श्रुतिः पिंडपितृयज्ञे त्रिधा विभागमाह। पूर्वाह्णो वै दे
वानां मध्यंदिनो मनुष्याणामपराह्णः पितॄणामिति। सैवान्यत्र देवपितृसंबंधेन दिवसस्य द्वैधविभागं द्योतयति। वसंतो
ग्रीष्मो वर्षास्ते देवा ऋतवः शरद्धेमंतः शिशिरस्ते पितरो याववापूर्यतेऽर्द्धमासः स देवाः योऽपक्षीयते स पितरोऽहरेव देवा
रात्रिः पितरः पुनरह्नः पूर्वाह्णो देवा अपराह्णः पितर [illegible] स्तुदिनं। वंद विसर्जति पृथा देवाः परः पदः पूर्वाह्णादि
शिष्यते। तथा श्राद्धस्य पूर्वाह्णादपराह्णो विशिष्यते। कद पुराणे ख्याख्यावर्त्तनानुसर्वाह्णादपराह्णः स्मात त्पर इति। आवर्त्त
नमावृत्तिरादित्यस्य गगनांगणमध्यं प्राप्य त्रिस्थलीकृतस्य दिनमणेः पुनः प्रत्यगागमनमित्यर्थः। अथवा समंता

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्समत्वेनवर्त्तनमावर्त्तनं।पूर्वापरयोर्द्दिशयोर्व्यवस्थानमितियावत्।ततःकाला।दङ्कःपूर्वोभागःपूर्वाह्णः।अपरोभागःअ
पराह्णः।।मत्स्यपुराणे।।पंचदशलिर्मुहूर्त्तसंज्ञैर्विभागैर्दिनक्षमहर्दृश्यते।अथाह्नोमुहूर्त्ताविज्ञेयादशपंचचसर्वदा।तत्रा
ष्टमोमुहूर्त्तोयःसकालःकुतपःस्मृतः।इति।एतेष्वहःस्वविभागेषुयास्मृतिर्यंविभागप्रकारमाश्रित्यनिर्णयायप्रवृत्तात
५० दुपरिष्टादेव सम्पदर्शयिष्यते।तत्रश्राद्धविशेषेणकालविशेषोविधीयते।पूर्वाह्णेदैविकंश्राद्धमपराह्णेतुपार्वणं।एको ५०
द्दिष्टंतुमध्याह्नेप्रातर्वृद्धिनिमित्तकमिति।अस्यार्थः।मध्याह्नादर्वाचीनोदिनभागःपूर्वाह्णः।तस्मादुत्तरोपराह्णः।मध्याह्नः
कुतपोमुहूर्त्तःतस्याह्नोमध्यत्वात्।सप्तमात्परतोयश्चनवमादर्वाक्चयः।उभयोरपिमध्यस्थःकुतपःसोऽभिधीयते

इतितस्यैवमध्यस्थत्वोक्तेः।तस्मिन्नेवश्राद्धारंभविधानाच्च।तथाचश्लोकगौतमः।प्रारभ्यकुतपेश्राद्धंकुर्यादारौहिणंबुधः
विधिज्ञोविधिमास्थायरौहिणंतुनलंघयेदिति।वायुपुराणे।यत्रगोपतिर्गोभिःकार्त्स्न्येनतपतिद्रुणे।सकालःकुतपस्त
त्रपितृणांदत्तमक्षयम्।दिवसस्याष्टमेभागेमन्दीभवतिभास्करः।सकालःकुतपस्तत्रपितृणांदत्तमक्षयमिति।।।वृद्धिः
पुत्रजन्मकुलस्यवर्द्धनाशसानिमित्तंयस्यास्फदयिकस्यसर्वमपीदाभ्युदयिकंश्राद्धंवृद्धिनिमित्तंसामान्यलक्षणयोप
तानकेवलंपुत्रजन्मनिमित्तंतस्यानियतकालत्वेनविधीयमानप्रातःकालसंबंधानुपपत्तेः।तस्मात्सर्वमाभ्युदयि
कमन्यनिमित्तंप्रातःपूर्वाह्णेकार्यम्।पद्मपुराणे।।शुक्लपक्षस्यपूर्वाह्णेश्राद्धंकुर्याद्विचक्षणः।कृष्णपक्षापराह्णेवरौहिणं
विवाहादिनिमित्तं

वाक्यश्च

तु न लंघयेदिति वचनमुक्तत्र पूर्वं दिनार्द्धं पूर्वाह्णः। अपरं दिनार्द्धं अपराह्णो न त्रिधा विभक्तस्याह्नः तृतीयो भागः। तस्य श्रुतौ
पिंडपितृयज्ञार्थत्वेन तत्प्रकरणे पाठात्। यद्यपि पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यंदिनो मनुष्याणामपराह्णः पितृणां तस्मादपराह्णे
ददातीत्यस्य वाक्यस्य त्रिधा विभागपरत्वमस्त्युपगम्यते तथापि वाक्य[illegible]पितृयज्ञार्थमेवन विध्यति परमार्थतः क्रयथ
निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृणामुपवीतं देवानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुत इति अत्र वाक्ये मनुष्यापि ५२
तृसंबंधिनी निवीतप्राचीनावीते देवसंबंधेन विधीयमानस्योपवीतस्य स्तुत्यर्थमनुचितत्वेन निंद्येते। तथा पितृयज्ञा
र्थे विधीयमानस्यापराह्णस्य स्तुत्यर्थं देवमनुष्यसंबंधिनो पूर्वाह्णमध्यंदिनावनुचितत्वेन निंद्येते। कुतपोऽत्र वाक्ये

आरंभार्थश्चारर पञ्चधा

मध्यंदिन उच्यते। तस्य दिनमध्यत्वात्। न। पिं[illegible] विभक्तस्य चतुर्थो भागो अपराह्णः। पंचधा विभक्तस्य श्रुतौ। तस्मान्मध्यंदिना
वादध्यीतेत्याधानार्थत्वात्। किंच रोहिणं तु न लंघयेदिति। रौहिणं नवमं मुहूर्त्तं न लंघयेत् नातिक्रमेत् नातिक्रामेत् रोहिण
णवसमापयेच्छ्राद्धमित्यर्थः। एतच्च तृतीयभागे ऽपराह्णे चतुर्थभागे वा गृह्यमाणे ऽनुपपन्नं स्यात्। तयोर्मध्ये रौहिणस्याभाव
त्। कुतपस्यैकादशी घटिका पूर्वाह्णशब्दवाच्या। प्रथमदिनार्द्धमध्यवर्त्तिनी शुक्लपक्षे तामारभ्य श्राद्धं कुर्यात्। अपराह्णशब्द
वाच्या त्वपरदिनार्द्धमध्यवर्त्तिनी कुतपान्त्यघटिका रौहिणश्च तत्रापराह्णे कृष्णपक्षे श्राद्धमारंभणीयमिति वचनस्यार्थो वि
रोधीग्रहीतव्यः। सोऽयं मतं कौ द्विधा विभागः श्राद्धविषये आश्रीयते। तथा मत्स्यपुराणे। अपराह्णे तु संप्राप्ते अभिजिद्रोहि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

णोदये। यत्किंचिद्विधीयते तत्र तदह्नयमुदाहृतम्॥ अभिजित्कुतपो ८ मो मुहूर्त्तः। मुहूर्त्तो नवमो रौहिणः। अत्रापि हि वा दि
तत्रापवचनस्योपपत्तिः। अभिजिद्रौहिणोदय इत्यभिधा[illegible]नेनैव प्रकारेण कुतपरौहिणवाक्यैरविरोधेन न्यायानि
निवसनानियान्यन्यथैव प्रतीतानि समानाजितानि [illegible] अत्र केचित्कुतपरौहिणकालविधिपराणि श्राद्धविषय
५२ णि वाक्यान्यनग्निश्राद्धविषयाण्येकोद्दिष्टविषयाणि चेत्याचक्षते। अनग्निविषयत्वं तावदसंप्रतं। पिंडान्वाहार्यकश्राद्ध
व्यतिरेकेण साग्नेरपि श्राद्धेऽस्त्यं तत्प्रशस्तकुतपरौहिणकालातिक्रमकारणत्वाच्च। एकोद्दिष्टविषयतापि न रमणीया
कृतमिश्राप्यमावास्या प्रतिपन्मिश्रितापि वा। पितृकर्माणि विहिता ग्राह्या कुतपकालिके इति हारीतेन कुतपका[ले]

थेर या

र्वणश्राद्धार्थं कुतपकालिकायाः अमावास्याया ग्रहणस्योक्तत्वात्। अत एव कुतपरौहिणयोश्चतुर्दशीसद्भावे तत्र योगमावास्याल
वेन श्राद्धं कुर्वाणास्तु क्रमशः स्मृतो ष्टादश नाडीरित्यूर्ध्वमप्यस्तु तत्र तिथिमिति। तथा मध्याह्नात्परतो यत्र चतुर्दश्यनुवर्त्तते। सिनीवा
ली तु सा ज्ञेया पित्र्ये कर्मणि निष्फलेति। ततो निवृत्ते मध्याह्ने कृत्तरोमनखो द्विजः। अभिगम्य यथामार्गं प्रयच्छेद्दन्तधावनं।
तैलमभ्यंजनं स्नानं पानीयं च पृथग्विधं। पात्रैरौदुंबरैर्दद्याद्वैश्वदेविकपूर्वकं। ततः स्नानान्निवृत्तेभ्यः प्रत्युत्थाय कृतांज
लिः। पाद्यमाचमनीयं च संप्रयच्छेद्यथाक्रममित्यत्र स्मृतौ निवृत्ते मध्याह्ने दन्तधावनाभ्यंगादि दत्त्वा विप्रेभ्यो ऽनंतरं पा
द्यमाचमनीयं चेत्यतः तत्कुतपरौहिणकाले पार्वणश्राद्धारंभदर्शनात् कुतपरौहिणयोरेकोद्दिष्टविषयत्वमवगम्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तऽत्तियदस्तिहितंतदत्य॰ संवद्धम्॥श्राद्धेतुक्तप्रातरुत्थायप्रकुर्याद्दन्तधावनम्॥श्राद्धकर्त्तानकुर्वीतदन्तानांधावनंबुधः।
तैलमुद्वर्त्तनंस्नानंदद्यात्पूर्वाह्णावतुश्राद्धेतुस्योनरवश्मश्रुच्छेदनंचैवकारयेत्॥इतिप्रचेतोवचनेनप्रातरेवदन्तधाव
५२ नादिविहितस्यायत्तद्भ्रान्त्यावलोकितं।ततोनिवृत्तेमध्याह्नइत्यनिष्पत्तेमध्याह्नइत्येषपाठोऽयंवार्थोनविज्ञातः।अकारप्र ५२
श्लेषोऽपिनविदितः।तस्मादत्तित्रात्रैर्भाषितमेतदित्यनादरणीयम्॥अतोऽग्रिमशास्त्रग्रिमतावद्धिधाविसञ्ज्ञेदिवसेमद्यो
ह्नमध्यवर्त्तिस्यांकुतपाद्यघटिकायांमध्याह्नत्वेनैकोद्दिष्टमारंभणीयम्॥कुतपात्परद्यघटिकायामपराह्णान्तर्गतायांस
र्वेणोवपार्वणमारभ्यमितिसिद्धम्॥उक्तंचस्मृत्यन्तरे॥मध्याह्नेसर्वदायस्मान्मन्दीभवतिभास्करः।तस्मादनन्तफलदः

तम॰ स्तोविशिष्यतइति॥मनुः॥रात्रौश्राद्धंनकुर्वीतराक्षसीकीर्त्तिताहिसा।संध्ययोरुभयोश्चैवसूर्येचैवाचिरोदिते॥शातात
पः॥ ॥रात्रौश्राद्धंनकुर्वीतराहोरन्यत्रदर्शनात्॥सूर्योदयेमुहूर्त्तेचसंध्ययोरुभयोस्तथा।चतुर्थेप्रहरेप्राप्तेयःश्राद्धंतुसमाचरे
त्॥वृथाश्राद्धमवाप्नोतिदाताचनरकंव्रजेत्॥वायुपुराणेचत्रिमुहूर्त्तेतुसायाह्नःतत्रश्राद्धंविवर्जयेत्॥उपसंध्यंनकुर्वीतपितृ
यज्ञाकर्मचनासर्कल श्राद्धमाहुःप्रोक्तः।तत्रश्राद्धंविवर्जयेत्॥कुतपरौहिणकालेविहितस्यश्राद्धस्यसायंरात्र्यादिषुप्राप्ता।नावदे
वश्राद्धाकरणेसिद्धेकथंविधिहितमुख्यकुतपरौहिणकाला।संभवेप्रतिषिद्धकालवर्ज्यकालान्तरेऽपिश्राद्धंस्यादितिज्ञापनार्थं
प्रतिषेधवचनानितदेवोक्तं।ऊर्ध्वंमुहूर्त्तात्कुतपाद्यन्मुहूर्त्तचतुष्टयंमुहूर्त्तपंचकंह्येतत्स्वधाभवनमिष्यतइति॥कालान्तरे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पिश्राद्धनिमित्तायां तिथौ सत्यां कर्त्तव्यं नान्यथा। कुतपरौहिणायोग्यवं। उक्तं वा योग्यस्य विहितः कालः कर्म्मणस्तद्धुपक्रमो
विधूमा नो भवेदंगं नो कृते तापक्रमेणात्तु। यदा सायंकाले त्रिसत्तुर्द्ध टिकावशेषमकरसंक्रान्तौ जातायं संक्रान्तिनिमित्ते श्राद्धक्रि
यमाणे तुंजानानं विप्राणां संध्याकाले प्राप्ते पितोक्तथमेव विप्रैर्ग्नाम्रि संध्यानिमित्तानिषेधः। ननन्तं श्राद्धं कुर्वीता। रत्नेना। ले
५५ ऊनमासमापन। दित्या पञ्चवस्मरणाद्द॥ ॥अतः परं श्राद्धनिर्णयः॥ ॥तत्र वृद्धमनुः॥ यस्यामस्तं रविर्यांति पितरस्तामुपासते ति ५५
थिस्तेस्योयतो दत्तस्त्वपराह्णः स्वयं तुवा। यया ऽ ह्वंयानितां तिथिमपराह्णे पिश्राद्धनिमित्त तिथ्य सावेयदि श्राद्धं क्रियेत तदा त्त
सुपासत इति अनुपपन्नां अपराह्णस्य दत्तत्वेन हेतुवन्निगदार्थवादानुपपत्ते श्च तामुपासत इति विधसंगतेः। अस्तमयसाधे
ह्व्यापिनी पितर उपासत इत्यर्थः। न च अस्तमयमात्रयोगिनी। अस्तमयसमये श्राद्धनिषेधात् आपरा २

नापिकेवले नाग्रे तिष्ठतीति वत्समीपलक्षणया पराह्णो लक्ष्यते। अतावपि तथा दृश्यते। आरिः प्रातर्ह्दि वि देवइ यत्ते यजुर्वेदे
तिष्ठति मध्ये अह्नः सामवेदेनास्तमेति। वेदेरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्य इत्यत्र यदि अस्तमेत्येतावन्मात्रं विवक्ष्यते तदापराह्णे वेदस
वं धाना वाह्दे देरश्शून्य इत्युपसंहारो नावकल्पेत। तस्मादस्तमेति अस्तसमीपे अपराह्णे इति इत्यर्थो ग्रहीतव्यः॥ एवं स्मृत्यन्तरेय
त्रास्तमयसंबन्धिन्यां तिथौ श्राद्धं विधीयते तत्र तत्र तस्यामपराह्णव्यापिन्यां तिथौ श्राद्धं विहितमिति मन्तव्यम्। अन्यथा कुतप
रौहिणौ पराह्णं वा कर्योर्विरोधः स्यात्। अयत्नुनः प्रतिसंवत्सरं श्राद्धं दर्शं तु पौर्णमासं च पितुः सांवत्सरं दिनं। पूर्वविद्धमकुर्वाणो
नरकं प्रतिपद्यत इति नारदीयपुराणे पूर्वविद्धत्वमभिहितं तदृक्स पूर्वाह्णमात्रव्यापिन्यां पूर्वतिथौ [illegible] वेदितव्यो अ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्त मयवेलायांकलामात्रापियातिथिः।सैवप्रत्याब्दिकेश्राद्धेनेतरापुत्रहानिदेतिवचनात् अस्तमयमात्रेकालेयातिथिःसैव
प्रत्याब्दिकेश्राद्धेदृश्यतेचेन्नदास्तमयकालात्वश्राद्धंप्राप्नोतिवचनबलात्।अथसंध्याकालेतत्समीपेवश्राद्धप्रतिषेधात्तदानति
यत्कृतियथअतत्पूर्वपराह्णकालेभूततिथेरभावेनश्राद्धाकरणेसैवप्रत्याब्दिकइतिविध्यर्थः।ननुछितःस्यात्इतरस्यापुत्रहानिदा
यायातिथिषिद्धायांतिथौदृष्टानंचसवेदयं।यांतिथिंसमनुप्राप्यउदयंयातिभास्करः।सातिथिःसकलाज्ञेयास्नानदानजपादिषु।यांतिथिं
समनुप्राप्यअस्तंयातिदिवाकरः।सातिथिःसकलाज्ञेयादानाध्ययनकर्मसु।इतिदेवलवचनात्।उदयास्तमययोगिन्योःस
कल्पाभिधानात्यदाकदाचित्कृतंकर्मविहिततिथावेवकृतंभवतीतिवेदनात्।यथास्तमयसंबंधेनपूर्वेद्युःस्यात्सकलत्वं

तथैवपुरेद्युःउदयसंबंधेनसकलत्वात्अस्तमयवेलायांदिनद्वयेविद्यमानत्वेनन्यायतःसैवप्रत्याब्दिकइतिकात्रविधीय
तिपूर्वापरावेतिकाचप्रतिषिध्यतेनेतरापुत्रहानिदेतिकिंचएवंपरिभाषितमवाप्यसकलत्वंयदिदृश्यतेतदासर्वापिवोदयास्तम
ययोगित्वेनसकलानकदाचित्खंडतिथिःस्यात्।तत्रसर्वासांसकलत्वेनसर्वकर्मकालव्यापित्वात्।योयस्यविहितःकालः
तत्कालव्यापिनीतिथिरितिमध्याह्नव्यापिनीयास्यात्सैकोद्दिष्टेतिथिरेवं।अपराह्णव्यापिनीयास्यात्पार्वणेसातिथिरेवंशास्त्र
दिवचनजातस्यव्यावर्तनीयात्तावादानर्थक्यमेवस्यात्।तस्मादयमर्थः।यथैवचनस्यात्अस्तमयवेलायामह्निदिवसमध्ये
यास्तमयवेलाअस्तमयसंनिहितःकालःसायाह्नस्त्रिमुहूर्तः।पंचमोऽहर्विभागःतस्यप्रवेशोयाकलामात्राप्यस्तिसैवप्रत्याब्दिके

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ग्राह्या तस्याः श्राद्धार्हकुतपादिमुहूर्त्तपंचक[illegible]स्यापराह्णव्यापित्वाभावेन तत्र। मूलीयासायाह्नमात्र[illegible]
[illegible]पराह्णं न प्राप्नोति सा पुत्रवद्भिर्न ग्राह्येत्यर्थः। एवं विधवचनार्थे नानुपपन्नता काचित् नापि वचनान्तरस्यानर्थक्यं विरोधो
५६ वा[illegible]पूर्वेद्युः[illegible]। अपराह्णेपि तृणेऽनुव्यापराह्णानुव्यापिनी। सा ग्राह्या पितृकार्ये तु न मूलीया तु व्यापिनी[illegible]द्वितीये
[illegible]श्राद्धतिथिर्न लभ्यते। पूर्वानुकुतपाद्यावृत्तास्ति तदा सैव ग्राह्या समस्तश्राद्धकालव्यापित्वात्। यदा[illegible]श्राद्धकाल[illegible]
[illegible]पिनी द्वितीयापि अर्द्धश्राद्धकालं व्याप्नोति तदा सैव ग्राह्या कुतपरौहिणमुख्यकालव्यापित्वात्। यदा पु[illegible]
[illegible]कुतपरौहिणाख्यकाले श्राद्धतिथिर्नास्ति तदा पूर्वानुकल्पप्राप्तकालसंबंधिनी ग्राह्या।[illegible]

[illegible]सवेहूर्तैवस्यात्समस्तकालव्यापित्वात्परिलक्षिततिथिसकलत्वाभिधानस्यात् तत्कालव्यापिनी तिथिरित्यादिना
विरोधः विरोधे च श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ। स्मृतिद्वैधे तु विषयः कल्पनीयः पृथक्पृथगिति वचनात्तद्विषयक
ल्पनायां प्र[illegible]यां यदोभयदिने कर्मकालव्यापिनी न लभ्यते तेक्षासेन वा[illegible]पवासादिकर्मणि विहितत्कालत्वाद्धा तदावश्य
कर्तव्यस्य कर्मणोऽन्यतिथिकृतत्वेन निःफलत्वशंकायां तद्वदासार्थं रितिं सकलत्वाभिधानं सकलत्वनिश्चयाय वा। ॥ प्रस्तुतम्
प्रा॰ २ हं समा[illegible]दन्यदपि श्राद्धविषयसंदेहनिरासार्थं किंचिदुच्यते। विलक्षा वा अविलक्षा वा कुर्युः श्राद्धमदैवतम् मघासु च ततोऽन्य
त्रनाधिकारः पृथग्विना। अत्र च यत् श्राद्धं तद्विलक्षा अविलक्षा वा अदैवतं कुर्युरिति नेदृशी वचनव्यक्तिः अस्य हि वचनव्य

थि३

तत्र —× ततएवदोषात्। अन्यस्य विधेयान्तरंनोपलभ्यते। नापुत्रादेःपृथक्त्वेनाधिदर्शनात्कर्तृसाहित्यंप्रतिषिध्येते

त्तौ विरक्ताविरक्तानां सर्वेषां सर्वदैकोद्दिष्टमेव विहितं स्ववर्त्तिवचनात्तैर्विरुद्धं। अथयददेवतंश्राद्धमिति विशिष्टमन्त्रद्यतत्कु
र्युरिति विधीयमाने च सदैवतं न कुर्युरिति अर्थादापन्नं ततश्च समावविरोधः। न चादेवतश्राद्धे विरक्ताविरक्तानां कर्तृत्वं विधीयते तत्
दविरक्तधनेषु साधारणफलत्वस्य कथं विरुपपद्यते। विरक्तेष्वनुपपत्तेः। तस्मादेवमिदं व्याख्येयम्। अदेवतं यच्छ्राद्धमेकवचन ५०
५० निर्देशादेकं तद्धि रक्ता वा विरक्ता वा कुर्युरिति कर्तृबहुत्वं श्रूयते। ततश्चैकस्मिन्कर्मणि यजमानाः सप्तदशाः सत्रमासीरन्नि
तियथा सप्तदशानां स्वांशदाने यागसाधनं द्रव्यं साधारणीं सर्वेषां त्यागकारणेन सह कर्तृत्वं। तथादेवश्राद्धे विरक्ताविरक्ता
नां स्वांशदानेन श्राद्धद्रव्यं साधारणीकृते सर्वेषां त्यागेन सह्राधिकारः इति वचनतात्पर्यार्थः। यद्यपीदमुद्देश्यविशेषणत्वे

कृत्यम्   यागकरणेन २। द्वैध

न्यहं संमार्ष्टीतिवदेकत्वमविवक्षितं तथापि यथैकैकस्मिन्ग्रहे संमार्गः क्रियते तथा विरक्ताविरक्तैरेकैकस्मिन्नदेवतेश्राद्धे
साहित्यं कर्तव्यम् अदेवतमित्येतदुद्देश्यविशेषणत्वेऽपि नाविवक्षितं। एतद्दूरीकृत्यैव ततोऽन्यत्रेत्यादिना तस्माददैवतश्राद्धादन्य
श्राद्धे पृथगधिकारविधानात्। यद्यपि नित्यश्राद्धमप्यदेवतं तथापीह नैव श्राद्धादिसपिण्डान्तं गृहीतव्यं। नवश्राद्धं सपिण्डनश्राद्धं
न्यपि च षोडशाद्येकैनैव तु कार्याणि संविभक्तधनेष्वपीति प्रदीपसोमेश्वरनिबंधोदाहृतस्मृतिवचनात्। ततो दैवतश्राद्धादन्य
त्र प्रतिवत्सरादिश्राद्धे पृथक्त्वेन श्राद्धपृथक्त्वं विनानाधिकारो विरक्तानां नैव केवलं ततोऽन्यत्र मघासु चेति ततोऽन्यत्रेति
सिद्धे मघासु चेति ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनादरार्थं। एतदपि प्रदीपसोमेश्वरोदाहृतवचनेस्पष्टमुपलभ्यते। विरक्तास्तु पृथ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

कुर्युः प्रतिसंवत्सरादिकं। एकेनैवाविभक्तेषु तत्सर्वैः कृतं कृतमत्र भ्रातॄणामविभक्तानामेको धर्म्मः प्रवर्त्तते। विभागे सति
धर्म्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक्पृथक्। सर्वैरनुमतिं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतं द्रव्येणैवाविभक्तेषु न सर्वैरेव कृतं भवेत्। सोमेश्वरस्तु नि
५८ बंधेऽपीदं वचनद्वयं पठ्यते॥ स्वपितृस्यः पिता दद्यात्सुतसंस्कारकर्मसु। पिंडानोद्वहनात्तेषां तस्याभावे तु तत्क्रमात्। पिंडशब्देन ५८
लक्षणया श्राद्धमुच्यते। पिंडदं आहरंत्येषामित्यादिवत्। पिता सुतसंस्कारकर्म्मसु पिंडान् नांदीश्राद्धादीन् स्वपितृस्यो दद्यात्। तेषां सु
तानामोद्वहनात्। आद्यविवाहमभिव्याप्येत्यर्थः। सुतविवाहेऽपि तत्स्वपितृस्यो दद्यादित्युक्तं भवति। आ उद्वाहनादिति। आद्य
विवाहमभिव्याप्य सुतसंस्कारकर्म्मस्वित्युच्यते। इदमेवोक्तं स्मृत्यन्तरेऽपि। नांदीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे ध्रुवं। अत ऊर्द्ध्वं

प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नांदिकं। द्वितीयो विवाहो यदि पत्नीरहितस्य तदा आद्योद्वाहेन संस्कृतस्य संस्कारार्थं बालावादाश्रमध
र्म्मार्थो युज्यते। सैव तत्पत्नीसहितस्य तदा रतिपुत्रार्थो वा तस्याभावे तु तस्य पितुरभावे पुनस्तत्क्रमात् पितृक्रमाद् दद्यादन्य इत्यर्थ
सिद्धं। स्मृत्यन्तरेऽपि पित्रोः जीवतोः पुत्रः कुर्वीत दारसंग्रहं। पितुर्नांदीमुखं प्रोक्तं न पुत्रस्य कथंचनेति। तथा कन्यापुत्रविवा
हेषु प्रवेशेषु नववेश्मनः। नामकर्म्मणि बालानां चूडाकर्म्मादिके तथा। सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने। नांदीमुखं पितृ
गणं पूजयेत्प्रयतो गृही इति। पितरि जीवति देशान्तरस्थिते पतिते यतौ वा यदा तत्सुतमन्यः संस्करोति तदा जातकर्म्मादिना तदा तस्य ज
नकस्यैव पितृस्यो दातव्यं। यथोक्तं। पितरो जनकस्येष्टा यावद्धृतमनाहितं समाहितव्रतः पश्चात्स्वधाद्यनेतरपितामहाति
नि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

यदा तु पितरि जीवति पिता पुत्रं संस्कुरुते तदा मातृश्राद्धं तु सर्वस्य पितॄणां च तदनन्तरं ततो मातामहानां च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृ
तमिति त्रिषु श्राद्धेषु मध्ये पितरि जीवति मातृमातामहसंबंधि श्राद्धद्वयं कुर्यात् । पितॄणां नांदीमुखेनाधिकारी । यदाह कात्यायनः ।
५८ सपित्रुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते । न जीवन्तमतिक्रम्य किंचिद्दद्यादिति श्रुतेः । सपित्रुरिति सह पित्रा यो वर्तते तस्य सपि ५८
तु [illegible] विद्यमानपितृकस्येत्यर्थः । अन्यापि स्मृतिः । पित्र्यं जीवत्पितुर्नास्ति कर्माग्निहोमो पिण्डः साग्निकः । न जीवन्तम
तिक्रम्य किंचिद्दद्यादिति श्रुतेः ॥ सूत्रेऽपि कात्यायनः । जीवत्पितृकस्य होमान्तमनारंभो वेत्यनेन सूत्रेण साग्नेरपि जीवत्पितृक
कस्य पिंडयज्ञानारंभो ऽग्नाविनाशस्य वृद्धिश्राद्धे जीवन्तमतिक्रम्य देयमिति प्रतिप्रसववचनमस्ति । मनुमैत्रायणीयपरिशिष्टे तु ह

हे पुत्रजनने पित्र्येष्वांसोमिके मखे तीर्थे ब्राह्मणस्याया ते षडेते जीवतः पितुरिति । जीवतः पितुः पुत्रस्यैतत्पुत्रान्त तेषामेव श्रा
ष्विनां साग्नीनामेवायतत्राह मनुः ॥ न जीवत्पितृकः कुर्याच्छ्राद्धमग्निमृते द्विजः । येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यः कुर्वीत साग्निकः ।
पितामहेऽप्येवमेव कुर्याज्जीवति साग्निकः । साग्निकोऽपि न कुर्वीत जीवति प्रपितामहे इति पितरि जीवति मातरि च जीवत्यां मे
त्रिष्वपि जीवत्सु कात्यायनमतेनाप्येवमग्नेरनग्नेरपि नान्दीमुखं केवलं मातर एव
कं मातामहश्राद्धमेव । पितृमातृमातामहेषु त्रिष्वपि जीवत्सु [illegible] यथाह पितामहः । अमावास्या व्यतीपाते पौर्णमास्यष्टकासु च
मृग्यन्त इति सिद्धं । अमावास्या पौर्णमास्योः श्राद्धं विहितमस्ति । यथाह पितामहः । अमावास्या व्यतीपाते पौर्णमास्यष्टकासु च । [illegible] निर्वपति यः श्राद्धं प्रमीतपितृको द्विजः । इं
विहाय श्राद्धमकुर्वाणः प्रायश्चित्तीयते तु सः । [illegible]

Indira Gandhi National Centre for the Arts

द्वितीये मासि मासि प्रायश्चित्ती यतेनुसइति। अमावास्या हि द्विविधा तत्र चतुर्द्दशी। विद्धा यस्या उदयात्प्राक् चंद्रो दृश्यते सा सिनीवा
लीत्युच्यते। या तु द्वितीया प्रतिपन्मिश्रा नष्टचंद्रा सा तु कुहूरिति निगद्यते॥ अत्राह व्यासः॥ दृष्टचंद्रा सिनीवाली नष्टचंद्रा तु कुहूः
स्मृता। सिनीवाली सदा पित्र्ये कुहूर्दैवे तु कर्मणीति। अपरं च वचनं दर्शे च पौर्णमासे च पित्र्ये सांवत्सरे दिने। पूर्वविद्धमकुर्वी
६२ णान्नकं प्रतिपद्यते। कार्ष्णाजिनिरुक्ता। भूतविद्धाममावास्यां मोहादज्ञानतोऽपि वा। श्राद्धकर्मणि ये कुर्युस्तेषामायुः प्रहीयत
इति। एवं सति संदेहे व्यवस्थामाह हारीतः। भूतविद्धाप्यमावास्या प्रतिपन्मिश्रिता पि वा। पित्र्ये कर्मणि विद्वद्भिर्ग्राह्या कुतपका
लिकीति। अष्टमांशे चतुर्द्दश्याः क्षीणो भवति चंद्रमाः। अमावास्याष्टमांशे च पुनः किल भवेदणुः। मध्याह्नव्यापिनी यत्तु

तिथिः पूर्वापरापि वा। तदहः कर्म कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणमिति स्मृत्यन्तरं। अत्र मध्याह्नः कुतपः। तस्याह्नो मध्यत्वयावोध
यतोऽपि। मध्याह्नात्परतो यत्र चतुर्द्दश्यनुवर्त्तते। सिनीवाली तु सा ज्ञेया पितृकार्ये तु निःफलेति। अत्र पूर्वदिनार्द्धसमाप्तिर्मध्याह्नः
तस्मान्मध्याह्नात्परतः परस्मिन् दिनार्द्धे यदि चतुर्द्दश्यनुवर्त्तते। तदा सिनीवाली पितृकर्मणि निःफला। चतुर्द्दश्याः कुतपस्यव्या
प्तत्वाद्ग्राह्या कुतपकालिकेति कुतपकालीनाया ग्राह्यत्ववचनात्। यदा तु दिनद्वयेऽपि तिथिवृद्धौ कुतपकालीनामावा
स्यास्यात्तदा प्रचेतसोक्तं। सिनीवाली कुहूश्चैव यस्मात्पुण्ये श्राद्धकर्मणि स्यातां। ते यदि मध्याह्ने श्राद्धादिस्याः कथं तदा॥ तिथि
द्वये सिनीवाली तिथिवृद्धौ कुहूः स्मृता। सामान्येपि च कुहूर्ज्ञेया वेदवेदांगवेदिभिरिति तिथिवृद्धौ तु कुहूः स्मृतेति वेदितव्यं।

कृतपस्योत्तरार्द्धीदारस्ययदासिनीवालीप्रवृत्ताकुहूश्चकृतपर्वार्द्धमात्रावसानात्तदापिकुह्वामेवश्राद्धं।साम्येपिच
कुहूर्ज्ञेयेतिविधानात्।श्राद्धारंभेकुतपेथामावास्यासासा।।तच्चनिरग्निद्विजस्त्रीशूद्रविषयं।यदाहगोभिलः।।सिनी
वालीद्विजैःकार्यासाग्निकैर्द्विजकर्म्मणि।स्त्रीभिःशूद्रैःकुहूःकार्यातथाचानग्निकैर्द्विजैरिति।यदिदिनद्वये।पिकुतपेअमा
वास्यानलभ्यते।तदासिनीवालीसर्वैरेवग्राह्या।।तिथिद्वयेसिनीवालीति।वचनात्।यत्तुकेचित्त्रिमुहूर्त्तापिकर्त्तव्यामावा ६१
दर्शात्तुवह्वृचैःकुहूरध्वर्युभिःकार्यायथेष्टंसामगीतिस्मृतिलिपितद्वारीत्यवचनं मत्वापद्यातेनत्वस्यवचनस्यवेदोमूलं
संभवति।अध्ययनधर्मैषिवाध्येतृणांधर्मव्यवस्था।ततोऽन्यत्रधर्मेग्निहोत्रादौद्विजातिसाधारण्येनवेदेविधानान्नबह्वृ
×बह्वृचादिविशेषापेक्षयाश्राद्धादौशिष्टसमाचारोव्यवस्थितोदृश्यते।नापाहववेनव्यवस्था।विषयव्यवस्थाविशेषमुपादायमन्त्रेयोपि

चादेःसाग्निनिरग्निवत्कृतोविशेषःसोऽपिनश्रूयतेकिंचयथेष्टंसामगीतिस्मृतिरित्येतद्यदिप्रमाणंस्यात्।कथंतर्हिछंदोगपरिशि
ष्टेकात्यायनःपिंडान्वाहार्यकंश्राद्धमित्यादिना।पिंडपितृयज्ञमन्वाहार्यकंचछंदोगमुख्यान्प्रतिव्यवस्थितंविधत्ते।।तस्मादिदंमूय
मीतिःकुतपकालादेर्विधात्रीभिःश्रुतिभिःस्मृतिभिश्चविरुद्धमनिश्चितार्थंविशेषमनादरणीयम्।अमावास्याप्र..क्रियथैवपौ
र्णमासीश्राद्धनिर्णयोबोद्धव्यः।साग्नेःपुनरमावास्यायामपराह्णेविहितस्यपिंडपितृयज्ञस्यानन्तरमन्वष्टकाश्राद्धंविहितंपितृयज्ञं
तुनिर्वर्त्यविप्रश्चंद्रक्षयेऽग्निमान्।पिंडान्वाहार्यकंश्राद्धंकुर्यान्मासानुमासिकमिति।मत्स्यपुराणे।पितृयज्ञंतुनिर्वर्त्यतर्प्प
णाख्यंतुयोऽग्निमान्पिंडान्वाहार्यकंकुर्याच्छ्राद्धमिंदुक्षयेसदेति।अत्रैकेवदन्ति।यदहस्त्वेवचंद्रमसंनपश्यन्तितदहःपिंडपितृय

Indira Gandhi National Centre for the Arts

...न्त्यानंतरं मनुनाश्राद्धं विहितं पितृ... ज्ञं कुर्यादित्यापस्तंबवचनेन चंद्रादर्शनाच्च पिंडपितृयज्ञविधानाच्च चंद्रादर्शनं तयत्र च
तुर्दशीमुहूर्त्तत्रयादर्वागेव समाप्यते। तत्रैवेतिज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धं। अतो यत्र मुहूर्त्तत्रयाधिकायां चतुर्दश्यां चंद्रदर्शने सतिपि
ड पितृयज्ञः पूर्वेद्युरेवक्रियते। श्राद्धं तु सिनीवाल्यां कुतपकालिकायां साग्निनापि क्रियते। तिथिद्वयेद्वितीयेऽह्नि कुतपेऽमावास्या
यामसत्त्वात् पितृयज्ञं तु निर्वर्त्येति पितृयज्ञाद्वेनमत्स्यपुराणे तर्पणाभिधानाच्च पिंडपितृयज्ञाभिधानं। तस्मात् साग्निना
पि पिंडपितृयज्ञाप्राप्तौ सिनीवाल्यां कुतपकालिकायां श्राद्धमेव कर्तव्यमिति। तदेतदसमीक्षिताभिधानं तथाहि यज्ञावसानान
न्तरं तादिप्रसिद्धं तर्पणं न तस्य देवर्षिपितृमनुष्यसाधारणत्वात् साधारणः पितृयज्ञव्यपदेशो युज्यते। तस्य साग्नि निरग्नि विशेष

श्राद्धं कुर्यादिति पिंडपितृयज्ञः पूर्वेद्युः श्राद्धं तदपिंडा
स्माप्तेर्योऽग्निमानित्यनर्थकं। पिंडान्वाहार्यकालिधानं चार्थेशून्यज्ञा यदिपरेऽहनि पिंडपितृयज्ञः
नामनुपस्थापनादक्रियते क्रियत इति पिंडान्वाहार्यकपदस्यायोऽर्थः तस्मात्तावाऽसर्वमपीदं वचनमनर्थकमाससर्वोऽस्मानं
तर्पणेनकृत्वैव श्राद्धमारभते। तस्मात् पितृयज्ञं निर्वर्त्य महायज्ञात्तर्पतंदेव ...तत्र्यतयज्ञानन्तरं पितृभ्यः स्वधानम इति
दक्षिणतः स्वधानम इत्येवं पारस्करादिगृह्यविहितं पितृयज्ञं तर्पणाख्यं योऽग्निमान् स निर्वर्त्य कृत्वा पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धं कु
र्यादित्यर्थः। अयमेव च पितृयज्ञः तर्पणाख्यः उक्तं च मत्स्यपुराणे। जपोऽहुतो हुतो होमः प्रहुतो भौतिको बलिः। ब्राह्म्यं हुतं
द्विजाग्र्येष्वप्राशितं पितृतर्पणमिति। अनेन मत्स्यवचनेन प्राक्किंतु पितृयज्ञादग्निमतो वैश्वदेवाख्यमहायज्ञानुष्ठानं वि

= अहुतं च हुतं चैव तथा प्रहुतमेव च। ब्राह्म्यं हुतं प्राशितं च पञ्च यज्ञान् प्रचक्षते २

धीयते॥ ...विष्णुपुराणे। स्पष्टमेतदुपदिश्यते। मासांतकर्म्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं तु साग्निकः। पितृयज्ञं ततः कुर्यात्ततोन्वाहा
र्यकं बुधः। पिंडपितृयज्ञो। पिपितृयज्ञशब्देनोच्यते। यथाह यज्ञपार्श्वः। अर्द्धे चतुर्द्दशी यत्र परे पंचदशी तथा। चतुर्द्दश्यवसा
ने तु पितृयज्ञं तु कारयेदिति महायज्ञरूपस्य पितृयज्ञस्य चतुर्द्दश्यवसानप्रतीक्षानुपपत्तेः। कारयेदिति पिंडपितृयज्ञस्याद्य
६३ कर्तृकत्वात्तस्मिन्निजर्थो गम्यत इति पिंडपितृयज्ञेपि पितृयज्ञशब्दः प्रयुक्तः। यदप्युक्तं। अमावास्यायां यदहश्चंद्रमसं न
पश्यन्ति तदहः पिंडपितृयज्ञं कुर्वत इत्यापस्तंबवचनेन चंद्रादर्शने विहितस्यापि पिंडपितृयज्ञस्य सति चंद्रदर्शने प्राप्यस्याव
द्वितीयेहनी हैरनन्तरमुक्तस्य चंद्रादर्शन एव क्रियत इति। तदप्यशोभनं। सत्येव चंद्रदर्शने अर्द्धे चतुर्द्दशी यत्रेत्यादौ यज्ञपा

श्वसने पिंडपितृयज्ञविधानात्॥ ...री...प्याह। यस्यां संध्यागतः सोमो मृणालमिव दृश्यते। अपराह्नद्वयस्थस्य पिंडानां कार
णं ध्रुवमिति। यैः पिंडैः पितृसंबंधी यज्ञः पिंडपितृयज्ञ इत्युच्यते। तेषां पिंडानां कारणं न पुनः पिंडशब्दो नोपलक्षितं। अर्द्धं पिंडपि
तृयज्ञरहितं केवलमुच्यते। तस्य तु तत्पकालिकायाममावास्यायां नियतत्वात्। अपराह्नद्वयस्थस्येत्यभिधानं। तच्च निरस्तमसप्राय
कमनर्थकं स्यात् पितृयज्ञे वत्रवाक्ये विधीयमाने वचनार्थवत्त्वात् भवति। एष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चंद्रमाः स एतां रात्रिं
दीयते तस्मिन्नहनि यो ददाति स वा अपराह्ने ददाति। पूर्वाह्नो वै देवानां मध्यंदिनो मनुष्याणामपराह्नः पितॄणां तस्मादपराह्ने दद
ति। तत्तु नि...द्वयविहितस्य चंद्रक्षयलक्षणापराह्नलक्षणस्य कालद्वयस्य पिंडयज्ञांगत्वं तस्य अपराह्ने च क्षीणस्येत्यनेनप्र
तृयः १

= अमावास्याप्रवेशो वा तद्दर्शे वापि निर्वपेदिति सूत्रे यदुक्तं चंद्रमसं न पश्यन्ति तिथ्यन्तरस्यापि प्रायेण अदर्शनेः =

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तिपादनात्। [illegible] अपराह्ने यदा चंद्रः क्षीयते तदा पिंडपितृयज्ञः कर्तव्य इति। [illegible] काल [illegible] अष्ट
मेंऽशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चंद्रमाः। अमावास्याष्टमेंऽशे ततः किल भवेदणुरिति। चतुर्दश्याष्टमेंऽशे क्षीणत्वमेवास्ति प्रेत्यान्य
६४ त्रापुत्क्रम्य चतुर्दश्यवसाने तु पितृयज्ञं तु कारयेदिति। कात्यायनोऽप्याह। पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे [illegible] सरम [illegible] कुर्वे
[illegible] तिसंध्यासमीपतः [illegible] पिंडान्वाहार्यकपक्षे [illegible] विधीयमानेऽर्थात् पिंडपितृयज्ञोऽपि विधीयते। [illegible]
[illegible] वश्राद्धं अत्यर्थात् [illegible] विशिष्टविधानानुपपत्तेः। [illegible] क्षीणे राजनि चंद्रे आपस्तंबसूत्र [illegible]
[illegible] दहश्चेवदर्शनं नेति [illegible] क्षीणे राजन्यपि यदुक्तं [illegible] चतुर्दश्याः [illegible] अमावास्या

[illegible] वापि निर्वपेदिति सूत्रे यदुक्तं [illegible] सं न पश्यंतीति तद्व्याप्त्या [illegible] प्रायेण अदर्शनेन वयोऽभिप्रेतः। यदह
श्चंद्र[illegible]क्षयो भवति तस्मिन्नहनि पिंडपितृयज्ञ इति सूत्रार्थो व्याख्यातः। तत्रैव सूत्रे यदहरित्युक्तं तच्चतुर्दश्यपेक्षया यदहरिति
रात्र्यां चतुर्दश्यामिति सूत्रकर्तुरभिप्रेतम्। तत्रायं सूत्रवाक्यार्थः अपराह्णवेलायां चतुर्दशीमध्ये क्षीणश्चंद्रो भवति तस्मिन्नका
ले वा पिंडपितृयज्ञं कुर्वीत अमावास्यायाः प्रवेशे वेति व्याख्यानार्थः तदंते चतुर्दश्यंते वा। तत्र क्षीणत्वाच्चंद्रमसः निर्वपेदिति पिंड
पितृयज्ञपिंडानिति शेषः। अष्टमयपर्यंतायामपि चतुर्दश्यां पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धं विधीयत इति यदि द्वितीयेऽहनि अमावास्या
याः क्षयो भवति। यथोक्तं। यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत्। अमावास्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्धमिष्यते तदैवेति चतुर्द

Indira Gandhi National Centre for the Arts

शपमेव। वासरस्य तुरीये प्रहरे तद्देवचंद्रस्य क्षीयमाणत्वात् वासरस्य तुरीयं ॥ इति कात्यायनवचनात् स्मृत्यंतरे वा चतुर्द
श्यां चतुर्थयामे अमा यत्र न दृश्यते ॥ श्वोभूते प्रतिपद्यत्र भूते कव्यादिका क्रियेति ॥ निर्वचनेन चंद्रदर्शनाभावपिंडयज्ञविधायके अचंद्र
३५ दर्शने उत्कर्षो न मृष्यते । कात्यायनस्तु सूत्रकारो दर्शे अपराह्णे पिंडपितृयज्ञं नियमयति । तन्मूलेवांगत्वात् पिंडपितृयज्ञं व्याख्यात ३५
मिदं कर्मणा आधानेन सर्वावदर्शात् पिंडपितृयज्ञो न प्रश्नाकृतात् तत्रांग प्रतिपादक वाक्यात् दर्शितं चतुर्थीत वाक्यं अपराह्णे
पितृसोमयज्ञं निःक्रीणीयात् प्रातर्हविरस्यः प्रतन्वतः इति अनया श्रुत्या कर्मणां का निरस्ता । अनंगत्वपक्षे पि विधेयात्तरालाव पक्रम
परेव श्रुतिः तस्मादपि नो कर्षः पिंडपितृयज्ञस्य तदेवं पूर्वेद्युर्नियते न पिंडपितृयज्ञो नरेद्युर्दर्शेष्टिरित्यपि निर्णीतं तदेवं पि

उपितृयज्ञेष्ट्योः पूर्वदिनोत्तरदिनयोर्नियमादेकस्य कालस्य नियमेनेतरस्यापि कालस्य निर्णयो यादवशंपलावी । तथापी
ष्टिकालो निरूपयिष्यते । तत्र गोभिलः यः परमो विप्रकर्षः सूर्याचंद्रमसोः सा पौर्णमासी यः परमः सन्निकर्षः सामावास्येति
अमानामस्वेरश्मिः चंद्रलोके प्रतिष्ठिता यस्मात्सोमो वसत्यस्याममावास्या ततः स्मृता । ते च पौर्णमास्यमावास्ये द्विविधे पुरा
णात् । राकानुमतिश्चैव पौर्णमासी द्विधा स्मृता । सिनीवाली कुहूश्चैव अमावास्या द्विधैव त्विति । या न्यूनविद्धा पौर्णमासी सा
नुमतिः या प्रतिपद्युता सा राका । यामावास्या न्यूनविद्धा सा सिनीवाली या प्रतिपत्सहिता सा कुहूः । अत्र श्रुतिः । या पूर्वा पौ
र्णमासी सानुमतिः योत्तरा सा राका । या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूरिति स्मृतिरपि राका चानुमतिश्चैव
वा३

पौर्णमासीद्वयंविदुः।राकासंपूर्णचंद्रास्यात्कलोनात्वनुमतिःस्मृता।पौर्णमासीदिवादृष्टेशशिन्यनुमतिःस्मृता।रात्रिदृष्टेपुनस्त्रि
श्चैवराकेतिकीर्त्तिता।रात्रिदृष्टइति आदित्यास्तमयानंतरंदृष्टइतिविवक्षितं।।गोभिलः।।त्रयःपौर्णमासीकालाभवंति।संध्याच
स्तमितोदिताचाउच्चैर्वासंध्योदितेचंद्रेसंध्या।अस्तमितेरवौचंद्रोदयेउत्तरा।प्रागस्तमयादुच्चैरुदेतितामुपवसेत्।दृष्टचंद्रामम ८८
८८ वास्यांसिनीवालीप्रवक्षते।तामेवकुहूमाहुर्नष्टचंद्रामहर्षयः।।अत्राहगोभिलः।पूर्वांताउपवस्तव्याःपक्षादयोभियष्टव्या
इतिपक्षांताःपंचदश्यंताउपवस्तव्याः।पक्षादयःप्रतिपदस्ताअभियष्टव्याः।गोभिलेनात्रविशेषोदर्शितः।त्रीनंशान्नोपवस्त
व्ययागस्यचतुरोविदुः।द्वावंशावुत्सृजेदत्रयोयागेचव्रतकर्मणीति।अपवर्गस्योपवासस्याद्यान्भागा नादेःत्रीनं

शान्विदुः।यागस्यचतुरोंशान्विदुः।अत्रयोद्वावंशौ।पंचदशीप्रतिपत्संबंधिनावुत्सृजेत्।अत्रांत्यमंशं पंचदश्याव्रतकर्म
णि।यागेचप्रतिपच्चतुर्थमंशं।अत्रकेचिद्द्वावंशावुत्सृजे दन्यावितिवचनपाठंकृत्वाआद्यःपादःपंचदश्याःव्रतकर्मणिप
रिहरणीयइत्याहुः।तत्रचवचनादस्यार्थस्याप्रतीतेस्तावदेकोदोषः।द्वितीयश्चत्रीनंशान्नोपवस्तव्यस्येत्यनेनक्रमेणाद्यास्त्र
योंशाःप्रतीयमानाःपरित्यक्ताः।अपराह्णेत्वष्टघटिकावशेषेपर्वसंधौपरमतिथिह्रासेप्रतिपदिचंद्रदर्शनेनैवयागःप्रति
षिध्यतइतिनार्थद्वयमुत्सर्गविधानेनतृतीयांशेयदायागस्तदापूर्वेद्युरमावास्याप्रथमांशेउपवासःप्राप्तस्तेनविरोधश्चतृती
यांशेदोषः।केतेयागस्यचत्वारोंशाइत्यपेक्षायामाह।एतत्पार्श्वः।पंचदश्याःपरःपादःपक्षादेःप्रथमास्त्रयः।कालःपार्वणय

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्स्यादन्यथा नुनविद्यते। वृद्धशातातपः। पर्वणो यश्चतुर्थो ऽशः आद्याः प्रतिपदस्त्रयः यागकालः स विज्ञेयः प्रातरुक्तो मनी
षिभिरिति। प्रतिपच्चतुर्थांशस्य यागे निषेधः। न यष्टव्यं चतुर्थे ऽशे यागेः प्रतिपदः कदाचिदेवं सति तद्विलुंपत्रिःश्रुतिरेषा सनात
नीति याज्ञश्रुतिः। संधौ यजेतेति सा संधेरति सूक्ष्मत्वात् तत्र यागानुपपत्तेः। उक्तयतः समीपकाललक्षणापरा। अत एव स्मृतिः ६७
६७ संधिमभितो यजेतेति प्रवृत्ता। अभितः पदस्योभयत इत्यर्थः। अत्र पर्वसमाप्तिकालस्तदैनवावस्थामाह गोभिलः पूर्वाह्ने
वा यम ध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते। उपोष्य तत्र पूर्वेद्युः तदहर्याग इष्यते। अपराह्णे। थवा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते। उपोष्यत
स्मिन्नहनि श्वोभूते याग इष्यत इति गृह्यकारिकापि। पंचदशी प्रतिपत्समेता एकदिने महती यदि पंचदशी प्रकृतेरुपवासः
तस्मिन्१

पंचदशी हतचतुर्थे द्वियागः समेते मिलिते इत्यर्थः प्रकृतेर्दर्शपूर्णमासयोरित्यर्थः पर्वसमाप्तिज्ञाने स्मृत्यन्तरे विशेषः तिथेः
परस्या घटिकास्तु यास्तु न्यूना यथा वाप्यधिकाः कृतास्ताः। अर्धे वियोज्यं च तथा प्रयोज्यं ह्रासे च वृद्धौ प्रथमे दिने तदिति परस्या
स्तिथेः प्रतिपदो या घटिका न्यूना अधिका वा स्युः। तासां यदर्धं तद्ध्रासे पूर्वदिने पंचदशी दिने वियोज्यम्। वृद्धौ तु प्रयोज्यं संप्रयोज्यम्।
एवं ज्ञातायाः समाप्तिः सा चेत् पूर्वाह्णे दिवसस्य पूर्वार्धे मध्ये मध्याह्ने पूर्वदिनार्धावसाने वा रवेर्वा तदा तस्मिन्नेवाहनि यागः कर्तव्यः
पर्वचतुर्थांशस्य यागस्य कालस्य विद्यमानत्वात्। अपराह्णे दिवसस्योत्तरार्धे यदि पर्वसमाप्तिः तदा तस्मिन्नुपोष्याहनि श्वो
भूते यागः अपराह्णे त्वदिवसस्य द्वितीयो भागो न तृतीया नापि यथा विलक्षस्य चतुर्थो भागः। अर्धे चतुर्दशी यत्र परे

ये३

यदर्शीत्यत्रवाक्येपिंडपितृयज्ञकालविधौद्विधाविभागस्यगृहीतत्वात्।मुख्यश्चायंअपराह्णशब्दार्थः।अह्नोऽपरोभागो
पराह्णः।समासविधौपूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणइतिपाणिनिस्मरणात्।तृतीयचतुर्थभागावुपरितनौषितावप
६० राह्णशब्दार्थौ।रात्रावपर्वसमाप्तौतस्मिन्नेवोपोष्याह्नि।हनियागःपौर्णमास्यामप्येवमेवापूर्वाह्णेमध्याह्नेवापर्वसमाप्तौत ६०
त्रैवयागःपूर्वेद्युरुपवासः।अपराह्णेरात्रौवासमाप्तौतत्रैवोपवासोद्वितीयेहनियागः।अनेनैवाभिप्रायेणापस्तंबेनाप्युक्तं।
यदहःपुरस्ताच्चंद्रमाःपूर्णउत्सर्पेत्तांपौर्णमासीमुपवसेत्।श्वःपूरितेतिवा।खर्विका   तृतीयांवाजसनेयिनःसमाम
नंति।यदहर्नदृश्येतवाताममावास्यांयाश्वोनदृष्टाश्च इतिवा।पूर्णउत्सर्पेत्ता।पूर्णउदियादि तीपौर्णमासीराकांचापर
दृ

ह्नसंधौरात्रिसंधौवाउपवसेत्।श्वःपूरितेतिवापरस्मिन्नहनिपूर्णोभवितेतिवातस्यांपूर्वांपौर्णमासीमनुमतिमुपवसेत्।पूर्वा
ह्नमध्याह्नसंधौभवतीत्यभिप्रेतं।यदहर्नदृश्येतवेडमाइत्यत्रपूर्वेद्युरादत्तुष   स्यते।ताममावास्यामित्यतःपरश्चउपवसेदित्य
नुषंगः।स्पष्टीकृतः।एवंसूत्रद्वयस्यार्थो भाष्यार्थसंग्रहकारेण।अपराह्णे।अथवारात्रौयदिपर्वसमाप्यते।उपोष्यातत्रराकास्यात्सा
पूर्णात्सर्पिलक्षणा।पूर्वाह्णेवाथमध्याह्नेयदिपर्वसमाप्यते।उपोष्यानुमतिस्तत्रसाश्वःपूरितलक्षणा।अपराह्णेद्वयोर्यांवापर्व
संधिर्भवेद्यदि।उपोष्यातुकुहूस्त   त्रयदर्नेतिलक्षणा।पूर्वाह्णेवाथमध्याह्नेपर्वसंधिर्यदाभवेत्।तत्रोपोष्यासिनीवालीश्वो
नदृष्टारलक्षणेति।खर्विकापौर्णमासीतेनैवभाष्यार्थसंग्रहकारेणव्याख्याता।माध्यंदिनास्तुयाद्दहनीहयस्मिन्प्राक्पर्वणःसं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दयरघद्दशघटिका॰

प्रातःपर्वतृतीयांशस्य विद्यमानत्वात् दर्शे चतुर्थांशो यागकालो न लभ्यते द्वितीयदिने च द्वादशघटिकाः प्रतिपद्भवति तत्र पिद्वितीयातिथेः षट्घटिकात्मके तृतीयप्रवेशमाने द्वादशघटिकाः प्रागादातः प्रतिपज्जायते। अतस्तस्य प्रतिपच्चतुर्थांशस्य प्रतिषिद्धत्वाद् द्वितीययागकालो न लभ्यते तदेवं दिनद्वये विहितयागकालाभावात् कदा यागः स्यादिति संदेहः। अत्र केचिदाहुः अपराह्णसंधिशास्त्रबलादेव द्वितीये ऽहनि प्रतिपच्चतुर्थांशो ऽपि प्रतिषेधं बाधित्वा यागः कर्तव्यः। अपराह्णसंधिशास्त्रं हि विशेषनिषेधं बाधते प्रतिपच्चतुर्थांशनिषेधस्य सामान्यप्रवृत्तं तेन विशेषनिषेधेन बाध्यत इति न्यायमेवा तेषामेव मूर्यमेव बचुत्यादितन्यायमिद्धार्थसंग्रहश्लोकोयं। संधिर्यद्यपराह्णे स्यान्नु यागः २।

धिरियं तृतीया। सा च सर्वविंशिकाबाजसनेयिमत्यात्स्या तूपोष्याथ परेद्युरिष्टिरिति। अपराह्णे षड्घटिकान्यूने दिवसे यदा पर्वसंधिर्भवेत्तदा उत्तर दिने च प्रतिपदि षड्वेव घटिकाः क्षीयन्ते द्वितीयायां च षड्घवतत्रामावास्यादिने प्रातःपरे ऽहनि। कुर्वाणः प्रतिपद्भागस्य चतुर्थे ऽपि न दुष्यतीति। तदिदं नातिसमंजसं। विपरीतत्वाच्छ्रवाधकत्वाविसिधान्तात्। तथा हि प्रतिपच्चतुर्थांशे यागनिषेधवाक्यं प्राप्तिसापेक्षं। न चास्य संगतो ऽन्यतो वा विधेः प्राप्तिः संभवति। न नु पक्षादयो नियच्छघाडत्यनेना विशेषात् प्रतिपदंश चतुष्टये ऽपि यागप्राप्तिरस्ति। सेत्। पक्षादेः प्रथमांशस्य कालः पार्वणयागस्यादित्यनेन पक्षादित्वेन सामान्येन प्रवृत्तस्य प्रतिपदाद्यांशत्रये विशेषे उपसंहारात्। पुरोडाशचतुर्द्धाकरणस्य वाग्नेये विशेषे ऽतो ऽपराह्णसंधिवाक्ये ऽपि कृते यागस्य प्रतिषेधः

बहुतनामाय ३

शेषांशे प्रतिपन्मात्रे ऽनुपात्तांशविशेषे यागविधिश्रुतावसामान्यतश्चतुर्थांशे ऽपि समुपजीव्यतां वाधित्वा न यस्तत्रचतुरीयेंश इति तुरीयांशविशेषे प्रतिषेधो यागस्य क्रियते। अग्निहोत्रहोमस्येव सामान्यप्राप्तस्योदितविशेषमात्राद्यदीदितेनानुहोतीति प्रतिषेधः। न च विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्प इति शंकनीयं विधेः सामान्यविषयत्वे न विशेषविषयत्वे न प्रतिषेधस्यैकविषयत्वाभावात्। अपि चाय द्यपराह्णसंधिवाक्ये न प्रतिपच्चतुर्थांशे ऽपि प्रतिषेधं बाधित्वा यागो विधीयते। ततो निर्विषयत्वात्प्रतिषेधशास्त्रमप्रमाणमेव स्यात्। अथोच्यते। मध्याह्नमध्याह्नपर्वसमाप्तौ प्रतिपच्चतुर्थांशे यागस्य सप्रतिषेध इति। नैतदेव मध्याह्नमध्याह्नसंबंधिशास्त्रं हि पर्वचतुर्थांशे यागस्याविधायकं न ततः प्रतिपच्चतुर्थांशे यागस्य प्राप्तिरस्ति। अतः प्राप्यभावेन

Indira Gandhi National Centre for the Arts

प्रतिषेधानर्थक्यात्तदवस्थमेव॥एवं सति क्व तर्हि योगः पर्वद्वितीयांशे अपराह्नसंधावपीति ब्रूमः॥पर्वचतुर्थांशादिति प्रति
पदं शात्रयं यावत्पर्वणो यश्चतुर्थो ऽश इत्यादिनिर्वाक्यैः पार्वणयोगो विहितः स कथमविहिते पर्वद्वितीयांशे अन्यथा च न विधात
इत्यनेनयान्निहिते क्रियते।उच्यते।पंचमी यत्र संपूर्णा द्वितीयाह्नयगामिनी॥चतुर्दिष्टिरमावास्यां भूतेकव्यादिका क्रिया॥अने
न वचनेनामावास्याद्वयमारभ्य षड्घटिकात्मके ह्यो प्रवृत्ते यत्र पंचमी संपूर्णा प्रभूतदिनव्यापिनी द्वितीया द्वयगामिनी च
तु घटिकात्मकद्वयावसाने स्थिता॥एवंविधद्वयं निमित्तीकृत्यापराह्नसंधावपि अमावास्यायां प्रातःसंबंधि तृतीयांश
पायां पाग[illegible]विधीयते।न तु तच्चतुर्दश्यां भूतकव्यादिका पिंडपितृयज्ञादिका क्रिया।किं च चतुर्दश्यां चतुर्याम इत्यादि लिख
श्च।

वचनैरमावास्याद्वयमाश्रित्य पिंडपितृयज्ञादिकं कर्म्मोपदिश्यते।तद्बोपजीव्य द्वितीये ऽहन्यमावास्या तृतीयांशे पूर्वे एकः पिंड
स्यायज्ञं निःक्रीय प्रातर्ईवेस्पः प्रतत्तुत[illegible]इत्यनया क्रमपरपाकृत्या अर्थाद्योगः प्राप्नोति।हंत तर्हि अपराह्नादिसंधिश
श्रेः किं क्रियते।पर्वचतुर्थांशादेरंशचतुष्टयस्य यागांगत्वेन विहितस्य व्यवस्था क्रियते।न त्वपूर्वस्य कालान्तरस्य विधानं।अप्र
र्थो हि कालो विधेयो न चेत्पर्वद्वितीयांशो वा न चेत्प्रतिपच्चतुर्थांशो वा।न तावत्पर्वद्वितीयांशो विधेयः सर्वाह्नमध्याह्नसंधिवा
क्येन यागे पर्वचतुर्थांशाद्यव्यवस्थाप्यते।अपराह्नसंधिविशेषेण चतुर्थांशो रात्रिसंधिनृतेः प्रतिपद्द्वितीयतृतीयप्रथमां
शाः रात्रिप्रवेशमध्यरात्रोषःकालसंबंधिनः क्रमेण व्यवस्थाप्यन्ते।अवोचतयागइष्यतइति वचनात्।प्रतिपच्चतुर्थांशस्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

यागेपर्वण्येवनिरस्तत्वात्॥ तदेवंदर्शितवचननिचयपर्यालोचनयापरमहण्ये ऽपराह्णे ऽपिसंधौतस्मिन्नहनिप्रातःपर्वच
तुर्थांशास्त्वेनद्वितीये ऽहनि चप्रतिपत्तृतीयांशासत्वात्प्रातःपर्वतृतीयांशेयागःप्राप्नोतीतिसिद्धम्॥ इयांस्तुतत्रविशेषःच
कः॥ क्षयप्रवेशेनप्रतिपदिप्रविष्टायांब्राह्मणतर्पणंकर्तव्यम्॥ प्रतिपद्यप्रविष्टायांयदिविष्टिःसमाप्यते॥ पुनःप्रणीयकृ ९१
९१ त्स्नेष्टिःकर्तव्यायागवित्तमैरितिगार्ग्यवचनात्॥ अन्यान्यपिवचनानिद्वितीयदिनेप्रतिपत्तृतीयांशेलभ्यमानेयदा वारुणंदि
शि सोमोदृश्यते। तदाश्चमावास्यातृतीयांशेयागंविदधति। त्रिमुहूर्त्ताद्वितीयावेत्प्रतिपद्यापराह्णिकी। अन्वाधानंचतुर्द
श्यांपरतःसोमदर्शनात्॥ अन्वाधानंचतुर्दश्यामितिवदता अर्थात्पंचदशी तृतीयेंऽशेयागोविहितः। अन्वाधानयागयोः

सर्वोत्तरदिननियमात्॥ अन्यच्चआदित्ये ऽस्तमिते चंद्रःप्रक्षीणउदियाद्यदा। प्रतिपद्यातिपत्तिःस्यात्पंचदश्यांयजेत्तदा॥ अति
पत्तिरतिक्रमोयागस्येत्यर्थः। तथाप्रतिपदिमुहूर्त्तावेदर्शनत्वादधीतभूतदिने विरमतिपर्वद्विदिवाचेत्सद्यःकालंतुपौर्णमास्याः।
यत्तुवचनंभूतहनिचतुर्दश्यामिमांकुर्वंतियेद्विजाः। विहायप्रतिपद्यज्ञंचतत्सर्वंनिःफलंस्मृतम्॥ तत्प्रतिपदिक्षीणायांचंद्रादर्शन
विषयं। अन्यथापूर्वोक्तवचनैर्विरोधात्॥ एतच्चप्रतिपदिसोमदर्शनेसतीष्टेरकरणंवैकल्पिकंद्रष्टव्यम्॥ यदिहिप्रातःप्रतिपत्तृतीयांशे
लभ्यमाने ऽपिसोमदर्शनेनैवयागःप्रतिषिध्यते तदायजनीये ऽह्नि सोमश्चेद्वारुण्यांदिशिदृश्यते। तत्रव्याहतिलिंगत्वादेडंदघाद्वि
जातये। इतिकात्यायनवचनमसंगतार्थमेवंस्यात्॥ त्रिमुहूर्त्ताद्वितीयावेदित्यनेनवचनेन चतुर्दश्यामन्वाधायपंचदश्यामर्था

Indira Gandhi National Centre for the Arts

द्विहितेयागे कृते द्वितीयेऽहनि प्रतिपदि यजनीयो। इष्टिसोमयोर्दिनद्वयमानमसंगतं स्यात्॥ तस्या ह्यायजनीयत्वाभावात्॥ तत्पूर्वस्या
ह्ममावास्यायजनीयत्वात्॥ तत्र व्याहृतिभिरिष्ट्वा दंडं दद्यादिति॥ तयोरित्येतत्त्रयाहनियागात्तावव्याहृतिहोमदंडदक्षिणादानं विधी
यमानमपि अमावास्यकत्वादसंगतं। सोमदर्शने तु पात्रिकेयागप्रतिषेधेस्तु प्राप्यमाने पक्षे चंद्रदर्शनेऽपि सति यद्यनेनैव वचने
अ॰ न व्याहृतिहोमदंडदक्षिणादानसहितो यागो विधीयते। तदेतदसमर्थवचनानन्यथा॥ एतानि सर्वाणि वचनानि यानि चतुर्दश्यां पिंडपि अ॰
तृयज्ञान्वाधानं दर्शे विधाय कानि द्वितीयेऽहनि वपंच तृतीयांशे यागस्य तानि द्वयपक्षेऽवकल्पते। प्रतिपदि सोमदर्शनस्य कारणस्य द
याववसंलवाज्ञानपरम वद्धो तत्रापराह्णसंधेऽपरतश्चंद्रदर्शनं स्यात्॥ वा ३ [illegible]॥ वर्द्धमानाममावास्यां लक्षे चेदपरेह

नि। यामां त्रीनधिकान्वापि पिपिष्टयज्ञ स्यात्। स्वेश। तत्तत्रस्याममावास्यायां सा चेत्तत्रिकस्सिनवं प्रतिपदि यागइत्यर्थः। सिद्धान्त
स तत्र वृद्धो चंद्रदर्शनं संलवति। पर्वणोऽशे तृतीये तु कार्याविशिष्टिर्ज्ञो त्वमैः॥ द्वितीयासहितं यस्मात् दृषयत्न्यास्थला पनाः॥ अत्र याग
अ॰ समयाघत्र द्वितीयानुप्रदृश्यते। तत्र यागं न कुर्वीत विश्वेदेवाः पराभुरवाः॥ अत्र वचनद्वये या त्रिमुहूर्त्ता चंद्रवती द्वितीया सा
ग्रहीतव्या। वचनान्तरेस्य विशेषस्य दर्शनात्॥ द्वितीयामात्रेतु दृष्टमाणे विशेषोक्तिरनर्थिका स्यात्॥ यदा तु यामत्रयमात्रमावास्या
पं तत्स्थिथिसाम्येन प्रतिपदपि तावती तदा प्रतिपदि सोमदर्शने न यागे निवारिते पूर्वेद्युरमावास्यातृतीयांशे यागो॥ अनुष्ठातव्यः
अल्पिकायां वृद्धावपि यदि प्रतिपदि सोमो दृश्यते। तदापीत्थमेव। अपराह्णसंधिवचने शक्तो भूते यागइष्यत इति प्रतिपदि यागो वि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

हितः सप्रतिपद्विंद्द दर्शनास्ताव विषये वेदितव्यः। पौर्णमास्यपि संधिविशेषेण निर्णीता। तस्यामयं विशेषः। अपराह्णसंधौ प
द्विद्वितीयदिने प्रातः प्रतिपत्तृतीयांशो लभ्यते। तर्हि तत्रैवेष्टिः कर्तव्या। नान्यद्क्षणीयमस्ति। खर्विकायां तु वाजसनेयिसमाम्ना
तायां सर्वाह्णसंधिमत्यामपि उपवास एव क्रियते। द्वितीयवासरे प्रतिपच्चतुर्थांशेऽपि प्रातःकालीनो यागोऽनुष्ठीयते। तृतीयांशासं
नवात्तत्स्यामुपोष्याथ परेद्युरिष्टिरिति वचनात्। सोऽयं खर्विकापक्षो वैकल्पिकः। यस्मादापस्तंबादयः श्वः सूरिवेति श्रुतमतिमु
पोष्यां सर्वाह्णमध्याह्णसंधौ स्मरन्ति खर्विकां सर्वाह्णसंधिमतीं वाजसनेयिश्रुतेरुपोष्यामुपलभमाना अपि कथमिव तद्विरोधि
नीमन्यां श्रुतिमुपलभ्य परमन्यायविदः सन्तो विपरीतमर्थं स्मरेयुः। तस्मात्तदपि दृष्टश्रुतिमूलमेव। अतः श्रुतिद्वयविरो

धात्खर्विकानुमत्योरुपवासविकल्प एवमवतिष्ठते। तथैका पौर्णमासी सद्यस्काला सद्यः समानेऽहनि यागोऽन्वाधानादिरस्य
स्यां यागः समाप्यते। सा सद्यस्काला। अन्या साद्यहकाला। अनयोः पक्षयोर्व्यवस्था ताभ्यामर्थसंग्रहकारेणोक्ता। अन्वाहितिश्चास्त
रणोपवासे पूर्णेद्युरेतरवत्तु पौर्णमास्यां प्रावर्तनात्। यद्यदि पर्वसंधिः सद्यस्तदा व क्रियते समाप्तिः सद्यस्य कर्मणः इति शेषः का
स्यायनोऽप्याह। संधिश्चेत्संगवादूर्ध्वं प्राक्कार्या वर्त्तनाद्रवेः। सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ तिथिरिति। तथा पूर्णमास्या
गविषये। न यष्टव्यं चतुर्थांशे इति प्रातःकालीनप्रतिपच्चतुर्थांशस्य प्रतिषेधः। अत्रास्यार्थवत्त्वादन्यतः प्रतिषेधासिद्धेः। दर्श
यागे तु प्रतिपच्चतुर्थांशस्यावश्यंतावितासोमदर्शने नैव प्रतिषेधे सिद्धे न यष्टव्यं तुर्ये इति प्रतिषेधानर्थक्यम्। एतदेव

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नर्थकत्वेज्ञात्वा तत्प्रतिहानार्थं पर्युदासोऽयमिति केन विदुक्तम्। तदज्ञानविजृंभितं। पौर्णमासयागविषयेऽनर्थवत्त्वस्याज्ञा
नात् पर्युदासपक्षेऽप्यनयष्टव्यं चतुर्थ्यां। इत्यत्र चतुर्थ्यां नयष्टव्यमिति विधिपरो वाक्यार्थस्तत्र चरक्षांसि विलुंपंतीति निंदार्थवा
दो न संगच्छते। नहि यत्रैव यद्विहितं तत्रैव तन्निंद्यते अतोऽर्थवादसंगतेरप्यज्ञानादज्ञानविजृंभितं। यानि पठितेभ्योऽन्यानि
तान्युक्तनिर्णयेनैव निर्णीतविषयाणीति न लिख्यंते। षोडशेऽहन्यग्नीषोमीयमध्यापं चदशेऽहन्यि चतुर्दश्यां जघन्येष्टिः। पापासप्तदशेऽ
हनीति। सप्तदशेऽहनीष्टिराश्रयमाणात्तदंगान्वाधानादिना सा पापा सप्तदशेऽहनीत्यनेन निषिध्यते न पूर्वेद्युः। षोडशेऽहन्युपवासे
कृतेऽयमाशंका न एवोपवसथ्यमेव कर्मेति बोधायनः प्रतिषेधति यत्रैवोपवसथ्यं कर्मेति जनीयात् त्रयोदशांत एव तत्सप्तदशांतः इति तत्पय

नेन वर्जुः [illegible] त्रयोदशसप्तदशयोरंगोपवसथस्य प्राप्तेरसौ प्रतिषेधो नावकल्पते। सत्यं नापसथ्यविहितकालस्कृत्यर्थो।
यं नित्यानुवादो नान्वारब्धे न दिवीति वद्गवतीति सर्वमनवद्यं। एवं प्रकृतिर्विचारिता इदानीं विकृतिर्विचार्यते। तस्यां प्राकृतं
सर्वमंगजातमतिदेशात् प्राप्नोति। प्रातःकालः पूर्वेद्युरुपवासः। यथोक्तमर्वं चतुर्थ्यादिः कालः प्रतिपदि प्रविष्टायां ब्राह्मणतर्प
णमेवमादौ सर्वस्मिन्नंगकलापे प्राप्ते शक्यात् पुनरमावास्यायां पौर्णमास्यामिष्टिपशुश्च विधीयते। य इष्ट्या पशुना सो। मावास्य
यां पौर्णमास्यां वा यजेतेति। आपस्तंबेनापि यदीष्ट्या यदि पशुना सोमेन यजेतामावास्यायां चैव पौर्णमास्यां वा यजेतेति। तद
पराह्णसंधौ वा त्रिसंधौ वा प्रातःकालीनायाममावास्यायां पौर्णमास्यामेव विकृतीष्टिपशुकर्तव्या वित्येतदर्थं। प्रकृतिभूतो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दर्शपूर्णमासयागौ प्रतिपद्येव क्रियेते। यदा तु पूर्वाह्णे पर्वसमाप्तिः तदा प्रातरेव प्राप्तयोः प्रकृतिविकृत्योः किमादौ कर्त्तव्यमित्यपे
क्षायामापस्तंब आह। प्रकृतेः पूर्वोक्तत्वादसंपन्नत्वादितरस्यादिति। अपूर्वं विकृतिः प्रकृतेरन्ते प्रकृतेः समाप्तौ स्यात्३ पूर्वोक्तत्वात्प्रकृ
तेः। एतदेव स्पष्टमन्यैरुक्तम्। आवर्त्तनात्प्रागूर्ध्वं दि पर्वसंधिः कृत्वा तु तस्मिन्प्रकृतिं विकृत्याः तदेव्यमाः परतो यदि स्यात्३ तस्मिं
न्विकृत्याः प्रकृतेश्चाथवा पशावप्युक्तमाश्वर्द्धस्वद्गोलवति नियतः पर्वसंधिः परस्तात्कृत्वा तस्मिन्नहनि तु पशुं सद्य एवाहं वा॥ आप
स्याथ प्रकृतिरथ स्वेत्पर्वसंधिः पुरस्तात्कृत्वा तस्मिन्प्रकृतिमथ तु स्यात्पशुः सद्य एवेति॥ ॥अथेदानीं मलमासोऽपि निर्णीयते तन्निर्मि
त्तमिव [illegible] ॥ ... लक्षणं ... द्वितिथ्यन्तावेकवारे यस्मिन्मस्याह्निक्षयः। चांद्रो मासोऽप्यसंक्रान्तो मलमासः प्रकीर्ति

तः। शुक्लप्रतिपदादिरमावास्यान्तश्चान्द्रो मासः स यदा रविसंक्रान्तिरहितो भवति तदा मलमास इति कथ्यते। सा च वचनान्तरेष्वधिमा
सो मलिम्लुचश्चेत्यन्यो मास इति पर्यायैरुच्यते। अमावास्यामहोरात्रे यदा संक्रमते रविः। स तु मासः पवित्रः स्यादतीतेऽप्यधिको भवे
त्। अमावास्यामप्राप्य यदहर्दिवा रात्रौ वा रविः संक्रामति यदा स चान्द्रो मासः पवित्रः स्यात्। यदा पुनरमावास्यां व्याप्ते अहोरात्रे अ
तीते सति प्रतिपदि संक्रामति तदा चान्द्रो मासोऽधिमासः स्यात् चैत्रादिद्वादशाधिमासः परतश्चाधिको भवेत् दृष्टा हि सर्वभूता अमुतस्मिन्नृ
त्रिंशद्धि योऽदशीति। तस्मिन्नधिमासे यत्कर्त्तव्यं तदाह बृहस्पतिः। नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन्मलिम्लुचे। तीर्थश्राद्धं गजच्छायां
प्रेतश्राद्धं तथैव च। नित्यमावश्यकं यत्मासविशेषनामनिरपेक्षमेव विहितं तन्मलमासेऽपि कर्त्तव्यं यथाह हरिहरः श्राद्धं पंचमहाय

दं १

Indira Gandhi National Centre for the Arts

हृदेवार्चना। तिथिमृतादि। नैमित्तिकं पुरुषप्रयत्नानधीने निमित्ते विहितं यत्पुत्रजन्मसोमसूर्योपरागादौ जातकर्मस्नानश्राद्धादि तद्
दपि मलिम्लुचे कर्त्तव्यं शातीर्थश्राद्धं गजच्छायाश्राद्धं प्रेतश्राद्धं च मलिम्लुचे कार्यं। तीर्थश्राद्धं गजच्छायाश्राद्धं तदुत्पन्नं न नित्यं मकर
रोपस्यवाया सावाद। नापि नैमित्तिकं तीर्थसंबंधस्य गजच्छायासंबंधस्य च निमित्तस्य पुरुषप्रयत्नसाध्यत्वात्। अतस्तयोः पृथग्
ग्रहणम्। गजच्छायात्र गजस्यैव यायाः पूर्वस्यां दिशि वर्त्तते सा मुख्या। आहुर्विश्वामित्राः। पायमान्नं तु यो दद्यात् पितृणां मधुना सह। छा
यायां तु गजेन्द्रस्य पूर्वायां दक्षिणामुखः। यदेंदुः पितृदैवत्ये हंसश्चैव करे स्थितः। याम्या तिथिर्भवेत् सापि गजच्छाया प्रकीर्त्तिता। त्रिया
परिभाषिता गजच्छाया सा मुख्या। असंलवेनी च मलमासे हंसश्चैव करे स्थित इति वचनात्। हंसः सूर्यः करे हस्ते

स्थितः तदा कन्यासंक्रान्तेर्द्वे मानत्वात् च मलमासत्वाभावः। प्रेतश्राद्धं तु नित्यत्वेन मलमासे। पि प्राप्तं यत्पुनर्विधीयते। तत्संवत्स
रमध्यपतिते मलिम्लुचे आब्दिकं मासिकं कृत्वा द्वितीये मासि शुद्धे। पित्र्यमन्यदपि कुर्यादित्येतदर्थं। यथाह वसिष्ठः। संवत्सरमध्ये यद्य
धिकमासो भवेत्। मासिकार्थं दिनमेकं वृद्धिं नयेत्। इति वसिष्ठः। पित्र्यश्राद्धीये हनि संप्राप्ते अधिमासो भवेद्यदि। श्राद्धद्वयं प्रकुर्वीत एवं
वित्रमुद्यति श्राद्ध इयमिति प्रेतश्राद्धमधिमासोत्तरमासयोः कुर्वीतेति वसिष्ठवचनानुसारेण वेदितव्यं। यदा पुनर्मृतमासाद्वाद
शे वाधिमासो भवति तदा तस्मिन्नेव मलिम्लुचे सर्वं प्रेतश्राद्धं समापनीयम्। स्मरणं च तथा। असंक्रान्तेपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः।
तथैव मासिकं श्राद्धं सपिंडीकरणं तथा। आब्दिकं प्रथमं कुर्यादाब्दिकं यदाब्दिका न्मृताहात्पूर्वदिने क्रियते। मासिकं तु द्वादशं प्र

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ताहम्येवयदाब्दिकसंज्ञंक्रियतेयदिपूर्व्वमेवद्वादशाहेसपिंडीकरणंस्मृतंयदात्तुपूर्णेसंवत्सरेतत्क्रियतेतदाप्रथमाब्दिकंनास्ति।
सपिंडीकरणेनैवतस्यापिसिद्धेः।तदुक्तं।पूर्णेसंवत्सरेपिंडःषोडशःपरिकीर्त्तितः।तेनैवसहपिंडत्वंतेनैवाब्दिकमिष्यते।पिंडश
ब्देनश्राद्धंलक्ष्यते।षोडशःषोडशंश्राद्धमित्यर्थः।नित्यनैमित्तिकमासिकादीनांप्रपंचमाह।यमः।गर्भेवार्द्धुषिके नृतेश्राद्धक
र्म्मणिमासिके।सपिंडीकरणेनित्येनाधिमासंविवर्ज्जयेत्।तीर्थस्नानंजपोहोमोयवव्रीहितिलादिभिः।जातकर्मांत्यकर्म्माणि
नवश्राद्धंतथैवच।मघात्रयोदशीश्राद्धंश्राद्धान्यपिचषोडश।चंद्रसूर्यग्रहेश्राद्धंस्नानदानजपादिकं।कार्य्याणिमलमासेऽपिनित्यं
नैमित्तिकंतथा।जातकर्म्माणियच्छ्राद्धंदर्शश्राद्धंतथैवच।मलमासेऽपितत्कार्यंव्यासस्यवचनंयथा।मलमासमृतानांतुश्राद्धंय

त्प्रतिवत्सरं।मलमासेऽपिकर्त्तव्यंनान्येषांतुकदाचन।आब्दिकंप्रथमंयत्स्यात् न कुर्व्वीतमलिम्लुचे।त्रयोदशेतुसंप्राप्तेकुर्व्वीतपुन
राब्दिकम्।एतदपिमलमासमृतविषयम्।पूर्व्ववचनेऽस्याविशेषस्यदर्शनात्।अन्यथाहिव्याघ्रवचनविरोधः।अस्यार्थः।मलिम्लु
चमृतस्ययत्प्रथमाब्दिकंतन्नमलिम्लुचेकुर्व्वीत।तस्यप्रथमाब्दिकसमयेमलिम्लुचासंभवात्।तृतीयेवर्षेपूर्व्वस्मात्मलमासाद
न्योमलमासोभवति।तस्मान्मलमासमृतस्यप्रथमाब्दिकंमलमासेकदाचिदपिनप्राप्नोति।अतःपूर्व्वार्द्धंनित्यानुवादः।यदाग
त्तुताकालेनयदिमलमासमृतस्यपुनराब्दिकेप्राप्तेसएवमलमासोभवति।तदातस्मिन्नेवमलमासेमलमासमृतस्यपुनराब्दिकं
संवत्सरविहितंश्राद्धंकुर्व्वीतेत्यर्थः।प्रतिसंवत्सरश्राद्धेनाधिमासंविवर्ज्जयेत्।नित्यानियानिचान्यानितीर्थश्राद्धंतथैवचेति।अप

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वचनस्य यत्नीर्न्मलमासमृतविषयमेवा मलमासे प्रिकर्त्तव्यं श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरं। सांवत्सरं न वर्त्तेत श्राद्धं तत्र मृताहनि। अस्यापि
पूर्व्वार्द्धं मलिम्लुच मृत विषय सांवत्सर प्रथमाब्दिकं तत्र न वर्त्तेत। न विच्छिद्येत। शुद्धे पि मलमास इत्येतावाननुवादः। जातकर्म
णि चूडादर्शश्राद्धं तथैव वा प्रतिसंवत्सरं वैव पूर्व्वभागे प्रकीर्त्तितम्। मध्यभागे अधिमासे। प्रतिसंवत्सरं चैवेत्यस्यापि मलिम्लुचमृ
तविषयः। मासस्त्रयोदशो यत्र तत्र श्राद्धं कथं त्वेवं पूर्व्वापरावधौ तत्र कथं कुर्याद्द्विवत्सराणः। यस्मिन् राशौ गते सूर्ये विपत्तिः स्या
द्विजन्मनः। तस्माशा वेव कर्त्तव्यं पिंडकार्यं मृताहनि। अस्यापि वचनस्य मलमासमृतस्य प्रतिसांवत्सरिकं पुनः तस्मिन्नेव मलमा
से प्राप्ते कर्त्तव्यमित्यर्थः॥ पुनाधिमासे प्राप्ते यत्कर्त्तव्यं तदभिधास्यते। ज्योतिः पित मे। वह्वानुदिवसैर्मासः कथि

तो वादरायणेन पूर्व्वार्द्धं तु परित्यज्य कर्त्तव्या उत्तरे क्रियाः। पैठीनसिः। श्रौतस्मार्त्तक्रियाः सर्व्वा द्वादशे मासि कीर्त्तिताः। त्रयोदशे तु ताः सर्व्वा निः
फला इति संज्ञिताः। तस्मात्त्रयोदशे मासि कुर्यात्ता न कथंचन। अकुर्वन्ननर्थमेवाप्नुयात्कुर्यादात्मविनाशनमिति। सामान्येन मलमासे क्रि
याणां प्रतिषेधे प्राप्ते यो विशेषो ग्राह्यः स वक्ष्यते। तत्र शंखः। न कुर्यादधिके मासि कर्म्म काम्यं कदाचन। मुक्त्वा नैमित्तिकं श्राद्धं तद्धि
तत्रैव कीर्त्तितम्। काम्याकर्म्मपदेन काम्यं कर्म्मोच्यते। तद्धि फलकामैः क्रियमाणत्वात् कर्म्म। अफलकामैरक्रियमाणत्वादकर्म्मक
र्म्म च तत्कर्म्म चेति कर्म्मधारयः। तथैव बाह्यप्रजापतिः। न कुर्यादधिके मासे काम्यं कर्म्म कदाचन। मुक्त्वा नैमित्तिकं श्राद्धं तद्धि तत्रैव
कीर्त्तितम्। तस्य काम्यस्य कर्म्मणो ऽधिमासे प्रारंभः प्रतिषिध्यते। यस्मिन्मासविशेषे नाम संबंधेन विधानं यथा वैशाखे ऽश्वयुक्ती

Indira Gandhi National Centre for the Arts

याव्रतस्यतस्मि न्मलमासेवैशाखेनारंभः।ज्येष्ठे सावित्रीव्रतस्य आषाढे चातुर्मास्यव्रतानां श्रावणे जन्माष्टमीव्रतस्य चारब्धेतुक
र्मकर्म्मणि समाप्तिकालादर्वागेवाधिपतिते।धिमासे।पिकाम्यकर्मकार्यमेव।यथा।चातुर्मास्यव्रतानां कार्त्तिकावधिकानां संकल्पितानां म
ध्ये परित्यागस्य संकल्पविरोधेनान्याय्यत्वात्।उपाकर्म्म च हव्यं च कव्यं पर्वेत्तिवं तथा।उत्सेन्नियतं कुर्यात्पूर्वे पत्नि।फलं स वेश।पराशर
परद्वये।र्क्कसंक्रान्तिर्थदानस्यामितासिते।तदानन्मासिकं कार्यम्पुत्तरेमासिकार्येश।तात्रमासिकश्राद्धे ननतस्मिन्नवैशाखादिसंज्ञि
तेमासे वैशाखादिसंज्ञासंबंधेनयद्विहितं तद्भवति।तद्वे।त्तरेमासिकार्येशानान्यत्साभान्यतो विहितं।रविणालंघितोमासश्चांद्रः
ख्यातो मलिम्लुचः।तत्रयद्विहितं कर्म्मोत्तरेमासिकार्येशा।एवं षष्टिदिनेमासः तदर्द्धं तु मलिम्लुचं।त्यक्त्वा तदुत्तरं कुर्यादपि देवा

दिकाः क्रियाः।अत्रापि वचनद्वये मासविशेषेनामसंबंधेन यद्विहितं तत्तन्मलमासपरित्यागो नोत्तरे विधीयते।[illegible]घ्या वर्षे वर्षे तु यच्छ्रा
द्धं मातापित्रोर्मृत्ताहनि।मलमासे न तत्कार्यं व्याघ्रस्य वचनं यथा।द्वौमासावेकनामानौ स्यातां संवत्सरे यदि।पूर्वे तु पितृकार्याणि दे
वकार्याणि चोत्तरे।पूर्वे तु पितृकार्याणि प्रेतसंबंधीनि उत्तरे देवकार्याणि पवित्रारोपणनागपूजाकुलधर्म्मप्रभृतीनि यानि तान्युत्तरे
क्रियमाणानि तद्भवन्ति।न खलु तद्विधिकानि सन्ति।गृह्यपरिशिष्टात्।मलं वदन्ति कालस्य मासं कालविदो जनाः।नेहेत।अविशेष
ज्यामन्यत्रावश्यकाद्विधेः।आवश्यकादर्शादर्णमासादिविधेरन्यत्र विशेषज्यां मलमासेनेहेत नावरेशायस्यामुत्तरेमासिक्रिय
माणायां नास्ति विधिलोपः।सा विशेषेज्या यथा वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति।वसन्ते विहितस्य ज्योतिष्टोमस्य मलिम्लुचवैशाख

Indira Gandhi National Centre for the Arts

परित्यागेनोत्तरस्मिन्नेशा रवेक्रियमाणस्यैव सत्तणक्कृतत्वान्नास्ति विधिलोपः। आग्रयणमपि विशेषेऽप्य। तस्मात्सापिउत्तरेपवित्रेप
प्रोक्ति। यत्तु वचनं अवषट्कारहोमाश्चपर्व्वं चाग्रयणं तथा। मलिम्लुचेऽपि कर्त्तव्याः काम्याइष्टीश्च वर्ज्जयेत्। तदाप कालेश्यामाकाग्र
घण विषये। ज्योतिःपराशरः। अग्न्याधेयं प्रतिष्ठां च यज्ञदानव्रतानि च। वेदव्रतवृषोत्सर्गचूडाकरणमेखलाः। मांगल्यमभिषेकं च
मलमासे विवर्ज्जयेत्। प्रतिष्ठा देवतडागवापीकूपारामगणामुद्यापनं। यज्ञाः काम्याः। नित्याश्चापि वसंतादिसंबंधेन विधीयमानाः
तेरक्रियमाणा येस्वकाले एव कृतास्तवन्ति। दानानि। महादानत्वेन यानि शास्त्रे प्रसिद्धानि षोडश क्रतुसंज्ञकानि। व्रतानि काम्यान्या
रंभे दोषाणि प्रसिद्धानि। एतानि मलमासे विवर्ज्जयेत्। वायथा वापीकूपतडागादिप्रतिष्ठा यज्ञ कर्म्म वा न कुर्यान्मलमासे तु महादानव्र

ता। निचा। [illegible]न्य[illegible]पु[illegible]। उपाकर्म्म तथोत्सर्गः प्रसवाहोत्सवाष्टकः। मासवृद्धौ पराः कार्या वर्ज्जयित्वा तु पैत्रकम्। प्रसवाले जन्म
दिनेय उत्सवो वर्द्धनसंज्ञकः पैत्रिकं पितृसंबंधि कर्म्म। अमावास्याश्राद्धं वर्ज्जयित्वा।। हारीतः। अधिमासे न कर्त्तव्यं श्राद्धमास्फदयंत
था। तथैव काम्यं यत्कर्म्म वत्सरात्प्रथमादृते। काम्यमपि कर्म्म मलमासे नारभेत। वत्सरात्प्रथमादृते। प्रथमं वत्सरं विहाय आस्फ
दयिकं श्राद्धं मलमासे न कर्त्तव्यम्। प्रथमे तु वत्सरे मलमासे प्राप्ते सपिंडीकरणं विहितं। तदुत्तरदिने यदास्फदयिकं विहितं तन्म
लमासेऽपि कर्त्तव्यम्। यथाकृष्णात्रात्रा वा भ्रातृपुत्रो वा सपिंडः शिष्य एव वा। सहपिंडक्रियां कृत्वा कुर्यादस्फदयं ततः इति। अ
त्र वचने [illegible] अस्फदयशब्देनास्फदयिकं श्राद्धं विस्तारप्रकारो विश[illegible]र्येण प्रख्यातं। [illegible]था सपिंडीकर

Indira Gandhi National Centre for the Arts

याव्रतस्य तस्मिन्मलमासे वैशाखेनारंभः ज्येष्ठे सावित्रीव्रतस्य आषाढे चातुर्म्मास्यव्रतानां श्रावणे जन्माष्टमीव्रतस्य आरब्धेउक
मेकर्म्मणि समाप्तिकालादर्वाग्यद्यापतिते ऽधिमासे ऽपि काम्यकर्म्मकार्यमेव यथा चातुर्म्मास्यव्रतानां कार्त्तिकावधिकानां संकल्पितानाम
धेपरित्यागस्य संकल्पविरोधेनान्याय्यत्वात् उपाकर्म्म च हव्यं च कव्यं पर्व्वेत्तिर्वं तथा । उत्तरेन्नियतं कुर्यात्पूर्व्वे तन्निःफलं स्ववेश । पराशर
णऽरुद्दयोर्क्कसंक्रान्तिर्यदा न स्यात्सितासितौ तदा तन्मासिकं कार्यमुत्तरे मासि कारयेत् । तात्रमासिकश्राद्धे न तस्मिन्वैशाखादिसंज्ञि
ते मासे वैशाखादिसंज्ञासंबंधेन यद्विहितं तदुच्यते । तद्देवोत्तरे मासि कारयेत् नान्यत्सामान्यतो विहितं । रविणालंघितो मासश्चांद्रः
ख्यातो मलिम्लुचः । तत्र यद्विहितं कर्म्म उत्तरे मासि कारयेत् । एवं षष्टिदिनो मासः तदर्द्धं तु मलिम्लुचं । त्यक्त्वा तदुत्तरं कुर्यात् पित्र्यदेव

दिकाः क्रियाः अत्रापि वचनद्वये मासविशेषेणामसंबंधेन यद्विहितं तत्तन्मलमासपरित्यागेनोत्तरे विधीयते । घ्रः । वर्षे वर्षे तु यच्छ्रा
द्धं मातापित्रोर्मृताहनि । मलमासे न तत्कार्यं व्याघ्रस्य वचनं यथा । द्वौ मासावेकनामानौ स्यातां संवत्सरे यदि । पूर्व्वे तु पितृकार्याणि दे
वकार्याणि चोत्तरे । पूर्व्वे तु पितृकार्याणि प्रेतसंबंधीनि उत्तरे देवकार्याणि पवित्रारोपणनागपूजाकुलधर्म्मप्राप्तानि यानि तान्युत्तरे
क्रियमाणानि न दुष्यन्ति । न खलु तद्विधिकानि सन्ति । गृह्यपरिशिष्टं च । मलं वदन्ति कालस्य मासं कालविदो जनाः नेहेत । तद्विशेष
ज्या मन्यत्रावश्यकाद्विधेः । आवश्यकाद्दर्शपूर्णमासादिविधेरन्यत्र विशेषज्ञ्यां मलमासे नेहेत नाचरेत् । यस्यासुत्तरे मासि क्रिय
माणयोर्नास्ति विधिलोपः । सा विशेषज्ञ्या यथा वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति । वसन्ते विहितस्य ज्योतिष्टोमस्य मलिम्लुच वैशाख

Indira Gandhi National Centre for the Arts

परित्यागेनोत्तरस्मिन्वैशाखे क्रियमाणस्यैव सत्त्वपक्षे कृतत्वान्नास्ति विधिलोपः।आग्रयणमपि विशेषेऽप्या।तस्मात्सापि उत्तरे पवित्रेप्रा
प्नोति।यत्तु वचनं अवषट्कारहोमाश्च पर्व्व चाग्रयणं तथा।मलिम्लुचेऽपि कर्त्तव्याः काम्या इष्टीश्च वर्ज्जयेत्।तदापत्कालेश्यामाकाग्र
यण विषयं।ज्योतिःपराशरः।अग्न्याधेयं प्रतिष्ठां च यज्ञदानव्रतानि च।वेदव्रतवृषोत्सर्गचूडाकरणमेखलाः।मांगल्यमभिषेकं च
मलमासे विवर्ज्जयेत्।प्रतिष्ठा देवतडागवापीकूपारामाणामुद्यापनं।यज्ञाःकाम्याः।नित्या अपि वसंतादिसंबंधेन विधीयमाना उ
त्तरे क्रियमाणा येऽकाले एव कृता सर्वत्तिदानानि।महादानं च नयानि शास्त्रे प्रसिद्धानि षोडश क्रतुसंज्ञकानि।व्रतानि काम्यान्या
रंभे शेषाणि प्रसिद्धानि।एतानि मलमासे विवर्ज्जयेत्।वायवापीकूपतडागादिप्रतिष्ठायज्ञकर्म्म च।न कुर्यान्मलमासे तु महादानव्र

PAGE NO. 80 & 81 IN SAME PAGE

तानि च।[illegible]पु[illegible]।उपाकर्म्म तथोत्सर्गः प्रसवाहोत्सवाष्टकाः।मासवृद्धौ पराः कार्या वर्ज्जयित्वा तु पैत्रिकम्।प्रसवाहे जन्म
दिने यउत्सवो वर्द्धनसंज्ञकः पैत्रिकं पितृसंबंधिकर्म्म।अमावास्या श्राद्धं वर्ज्जयित्वा।हारीतः।अधिमासे न कर्त्तव्यं श्राद्धमाभ्युदयं त
था।तथैव काम्यं यत्कर्म्म वत्सरात्प्रथमादृते।काम्यमपि कर्म्म मलमासे नारभेत।तावत्सरात्प्रथमादृते।प्रथमं वत्सरं विहाय अत्राभ्यु
दयिकं श्राद्धं मलमासे न कर्त्तव्यं।प्रथमे तु वत्सरे मलमासे प्राप्ते सपिंडीकरणं विहितं।तदुत्तरदिने यदाभ्युदयिकं विहितं तन्म
लमासेऽपि कर्त्तव्यं।यथोक्तं।भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिंडः शिष्य एव वा।सहपिंडक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः इति।अ
त्र वचने [illegible] अभ्युदयशब्देनाभ्युदयिकं श्राद्धं विस्तारप्रकरणे वि[illegible]प्रख्यातं।[illegible]था सपिंडीकर

Indira Gandhi National Centre for the Arts

णाश्राद्धं किं विलुप्ताद्यादिकं सर्वेशः इष्टं वाप्यथवा पूर्तं तन्न कुर्यान्मलिम्लुचे ॥ यथा [illegible] श्रा [illegible] ॥ संवत्सरातिरेकी वै मासस्त्रैव
त्रयोदशः । असुराणां तु मासो सौ तस्माद्देवविगर्हितः । तस्मात्त्रयोदशे श्राद्धं न कुर्यान्नोपतिष्ठते । यस्मात्त्रयोदशो मासः सु
संवं धेन विगर्हितः । तस्मात्त्रयोदशे मासि श्राद्धं न कुर्याच्छ । कृतमपि यत्तो नोपतिष्ठते । एतच्च प्रतिसांवत्सरिकविषयं ॥ यथाह
व्याघ्रः ॥ वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृते ऽहनि । मलमासे न तत्कार्यं व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥ केचित्तस्मात्त्रयोदशे श्राद्धं न कुर्याच्छ नो
पतिष्ठत इति पठन्ति । व्याचक्षते चैवमिदं त्रयोदशं यन्मलमासिकं प्राप्तं तन्मलमासेन कार्यमिति । अमावास्याश्राद्धं तु त्रयोदशे ऽपि म
लमासे कार्यमिति । तान्प्रतीदं तत्र वक्तव्यम् । किं तत्त्रयोदशं मासिकं केन वचनेन तत्प्राप्तमिति । मासिकविधिवचने श्रुतावदेक

त्राएकादश मासिकानि श्रूयन्ते । श्राद्धमेकादशे वाह्नि द्वितीयं द्वादशे ऽहनि । तृतीयं न्यूनषण्मासे न्यूनसंवत्सराब्दिको मासिका
नि दशैकं च श्राद्धे द्वे द्वादशे मासिके । षाण्मासिकाब्दिके न्यूने स्यातां सर्वेषु केवले । मासिकानि सप्त की येन तु दिवसे द्वादशे वा [illegible] त्यत्र
श्राब्दिकस्य पृथग्ग्रहणात् । सा वा द्वादशे स्तुतक्रमशः सर्वेषां तद्वचनेन श्राब्दिकस्य पृथग्ग्रहणादेकादश मासिकानीत्यभिहितं । यु
क्तं चैतद्द्वादशमासात्मकत्वात्संवत्सरस्य । द्वादश मासाः संवत्सरस्येति श्रुतेः । एकोद्दिष्टं तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरमिति वच
नात्प्रतिमासं विहितानि मासिकानि द्वादशैव संपद्यन्ते । त्रयोदशं तु मासिकं न क्वापि विधीयते । न च लोके प्रसिद्धं । वैशाखादि
मृतस्य प्रथममासिकं ज्येष्ठादावेव संपद्यते । न तस्मिन्नेव मृतमासे पुनरन्यस्मिन्नु आरब्धश्राद्धे मलमासे वा प्राप्ते द्वादशमेव मासि

केऽभवति। न त्रयोदशं॥ अत्र त्रयोदशस्य मासिकस्य संभावनापि नास्ति कृतस्य मलमासे प्रतिषेधः। वैशाखघृतस्या
न्यस्मिन् वैशाखे मलमासे सति मासिकं तत्र द्वादशमेवाब्दिकं च प्राप्नोति। नान्यत्रामावास्यायां पूर्वमेव मलमासे सति
यत्प्राप्तं मासिकं तदेकादशमासाद्येव भवतीति न क्वापि त्रयोदशस्य मासिकस्य संभवः। अमावास्याश्राद्धं तु वैशाखघृतस्य द्वा
८३ दशाहे कृतसपिंडनस्य वैशाखामावास्यायां प्रथमं संभवत्यस्मिन् वैशाखे तु तत्त्रयोदशं भवति। तद्वदेवान्यमासिकमपि
वैशाखे द्वितीये त्रयोदशं भवतीति मन्यमानैस्त्रयोदशं मासिकं वचनेन निषिध्यते। अमावास्याश्राद्धं तु कार्यमिति विवेचितं।
तस्मात्त्रयोदशे श्राद्धं न कुर्यादित्येव ग्रंथांतरदृष्टः काश्मीरादिपठितश्च पाठोऽत्र ग्राह्यः। तस्मात्त्रयोदशे श्राद्धं न कुर्यादिंदुसंक्ष

यइतिक   स्यचित्पाठः सोऽपि प्रमादपाठ एव। प्रदीपग्रंथे हरिहरग्रंथे च लिखितेन न कुर्यान्नोपतिष्ठत इति पाठेन च विसंवादाद्ध
व्यासवचनाविरुद्धार्थश्चैष पाठः। तीर्थकलाविशेषे तु यदा संक्रमते रविः। तदा मासो न संक्रान्तो विद्वद्भिः परि   गीयते। सिनीवा
लीमतिक्रम्य यदा संक्रमते रविः। पूर्वमासं परित्यज्य कालस्तत्रोत्तरः स्मृतः। जातकर्मणि यच्छ्राद्धं दर्शश्राद्धं तथैव च। मलमासेऽपि
तत्कार्यं व्यासस्य वचनं यथेत्यनेनेन्दुसंक्षये मलमासेऽपि श्राद्धस्य विहितत्वात्। मासद्वयेऽपि मध्ये तु संक्रांतिर्न यदा भवेत्। प्रा
कृतस्तत्र पूर्वः स्यादधिमासस्तथोत्तर इत्यस्माद्वचनादेकस्मिन्नपि यदा द्वौ मासावसंक्रांतौ स्यातां। तदा वैपरीत्यं पूर्वो मासः प्राकृ
तः शुद्धः उत्तरोऽधिमासः अधिमासस्य संवेधिनो विधिनिषेधा उत्तरस्मिन् भागे भवंतीत्यभिप्रायः। ज्योतिः सिद्धान्तेऽपि घटकन्यागते सू

यैदृश्चिकेवाथ धन्वनिामकोवाथकुंभेवाअधिमासोविधीयते॥घटःतुला।तुलादिराशिषुकुंभांतेषुस्थितेषुस्थितेसूर्ये
अधिमासःप्रवर्त्तते।नाश्विनाद्रुपदामावास्यायां कन्यागतोभूत्वाअन्यामवास्यां विलंघ्यप्रतिपदिद्वितीयायांवा तुलांगच्छति।तद
अधिमासआश्विनोभवति।कन्यागतेतुसूर्येषोडशदिनानिश्राद्धंप्रतिविद्यमानेऽपिमलमासोनास्तीत्यर्थः।कन्यासंक्रांतिनिमि
त्तानांश्राद्धानांषोडशसुदिनेषुनैमित्तिकत्वात्।नैमित्तिकस्यश्राद्धस्यमलमासेऽपिनप्रतिषेधः॥यथाहप्रजापतिः॥नकुर्याद्द
भिकेमासिकाम्यंकर्मकदाचन।नैमित्तिकंश्राद्धं [illegible] तद्दिनत्वेवकीर्तितमिति।निमित्तत्वंश्राद्धंप्रति
कन्याराशेःपुराणोक्तं।कन्यांगतेसवितरियान्यहानितुषोडश।क्रतुभिस्तानितुल्यानिपितॄणांदत्तमक्षयमिति॥॥इतिमलमास

मुक्ता२

निर्णयः॥ ॥अथसंक्रांतिसंबंधेनविहितप्रतिषिद्धानांकर्मणांकालोनिर्णीयते॥[illegible]देवीपुराणे॥द्वादशैवसमाख्याताःसमाःसं
क्रांतिकल्पनाः।सप्तधासातुबोद्धव्या॥कैकेवयथाशृणकाम्प्राद्याईस्यायमर्थः।संक्रांतिकल्पनाःसंक्रांतिभेदाःद्वादशैवमेषादय
मीनान्ताःसमाख्याताः।तेचसंक्रांतिसामान्यसंबंधेनविहितानांकर्मणांसमाःसाधारणाइत्यर्थः।उत्तरार्द्धस्यार्थः।सापुनःसंक्रां
तिरेकैकेवप्रत्येकमेवमेषादिसप्तधाबोद्धव्या॥यथातत्स्वरूपं।मंदामन्दाकिनीध्वांक्षीघोराचैवमहोदरी।राक्षसीमिश्रिताप्रोक्ता
संक्रांतिःसप्तधानृप।नक्षत्रविशेषसंबंधेनयेनजातामंदादिसंज्ञास्ताभवति।तद्दर्शयति।मन्दाध्रुवेषुविज्ञेयामृदेमंदाकि
नीतथा।क्षिप्रेध्वांक्षीविजानीयादुग्रेघोराप्रकीर्तिता।चरेमहोदरीज्ञेयाक्रूरेअत्रैःतुराक्षसी।मिश्रिताचैवनिर्दिष्टामिश्रे

द्वै ॥ क्रमसंक्रमे ध्रुवेषु उत्तरात्रितयरोहिणीषु दिनेर्केषु या जायते सा मन्दा नाम संक्रांतिर्विज्ञेया । या पुनर्भेदो चित्रानुराधारेव
ती मृगशिरस्सु मध्याण कस्मिन्नु जायते सा संक्रांतिर्मन्दाकिनी संज्ञा ॥ क्षिप्र अश्विनी हस्त पुष्याणां एकस्मिन्नु जायते सा ध्वांक्षी
नाम संक्रांतिः । पूर्वात्रय मघा भरणीषु उग्रसंज्ञेषु जाता सा घोरेति कीर्तिता । यानु संक्रांतिश्चरेषु पुनर्वसु स्वाती श्रवण धनि
ष्ठा शतभिषग्भिः … जाता सा महोदरीति प्रकीर्तिता । क्रूरे … राद्री श्लेषा ज्येष्ठा मूलेषु । विशेषणत्री … समाख्याता । कृत्तिकाविशा
खाभिधाद्वयमिदं मिश्रितसंज्ञं तेन जायमाना मिश्रिता नाम्नी संक्रांतिः । अथासु मन्दादिषु संक्रांतिषु क्रमेण समम् पुण्यतमकालान
… त्रिचतुः पंचसप्ताष्टनव द्वादशमेव चा क्रमेण घटिका … पुण्यं परमा … पुण्यानां तत्पुण्यानां … त्रिवक्तुरादि

य:

घटिका सु मन्दादिक्रमेण यत्स्नानदानादि पुण्यं तत्पारमार्थिकं वास्तवमित्यर्थः । अन्यदपि अतीतोनागतो योगो नाड्यः पंचद
शस्मृताः ॥ संक्रांतौ विहिते निमित्ते विहितस्य स्नानदानादेर्निषिद्धस्य चाध्ययनादेः प्रतिपादनं योगः यतो मुख्य
लेनाव्यवहार्य इति तस्य पालनार्थस्य तु … स्पर्श योग इति प्रयोगः । तच्च योगशब्दवाच्यं विधिप्रतिषेधप्रतिपालनं संक्रां
तेरतीताः पंचदश घटिका अनागताः पंचदश संक्रांति योगकाले क्रियमाणयोः पुण्यपापयोः महाफलत्वं प्रतिपादयन्नाह पु
ण्यपापविभागेन फलं देवी प्रयच्छति । पुण्यपापविभागेन फलं स्वर्गं सातिशयं निरयं च तथाविधं प्रयच्छति देवी संक्रांतिः क
ल्पसूत्र … । तत्र देवीसंक्रांत्युपक्रमे … सिद्धिः । समायन अतु मासपक्षादादिक्रमेण … स्थूलसूक्ष्मविभागेन देवी सर्वगता

Indira Gandhi National Centre for the Arts

विन्नोः॥संक्रान्त्यध्याय समासावप्युक्तं। देवीकालगतावत्सु यथासूक्ष्मा प्रकीर्तिता। सा ध्वंक्षी सर्वकामानां मदालयविनाशनीति।
॥कथाय ह्वातं तस्मिञ्कोरिको टियुणीत्वेवशा धर्मोर्थविव ईते स्त्राद्य राज्यं पुत्र सुखादयः। अथ धर्म्मोह्नाषिडशाकादि विष्णवाय मस
न्निधौ। संक्रान्तिसंज्ञा विशेषेण फलविशेषमाह। विषुवेषु वयफा तंदत्तं त्वत्ति वाक्षयम्। एवं विष्णुपदे चैव षडशीतिमुखेषु
वाष्ययनेषु विकल्पो यः तम्मे निगदतः शृणु। यावद्विंशकला पुण्यकाल त्रुण्यं तत्तरायणे। निरंशे तावत्ते दृष्टे दिनान्ते दक्षिणा
यने। संज्ञा विशेषश्च ज्योतिःशास्त्रे दर्शितः। मृगाकर्कटसंक्रान्ती द्वे तूदग्दक्षिणायने। विषुवती तुलामेषौ गोल मध्ये ततः परः। वृषवृ
श्चिक सिंहे कुम्भे तु विष्णुपदे स्मृता। स्त्री चापमीनमिथुने खडशीति मुखे स्मृताः। [illegible] कन्या चापं च तु। अयनेषु विकल्पो यर

त्वादि सार्द्धश्लोकोहस्तिहरेण पंडितेनैव व्याख्यातः। विशेषात्मानलिधानादयते ऽपीयमेव व्यवस्था परं विविधकल्पनोपेता इदृश
श्च विविधः कल्पः यः कश्चित्पूर्वापर विरोधेन त्रिंशन्नाडी विभागे नवा अयने संक्रान्तिकालस्थास्यति। तत्र विंशतिकला यथायोगं
संबंधनीयाः। तेन दिवस संक्रान्तिपक्षे आद्यन्तयो र्हि तत्पदेयाः। अर्द्धरात्रादर्वाग अयने प्रहरद्वयादुपरि पुण्यं सर्वदिने विंशतिनाडी प्र
वेशो सकलमेव दिनं पुण्यं। अर्द्धरात्रे परतः स्वायने। उदगयनं देवानां दिवसः। तदन्तश्च दक्षिणायनमिति दिनान्ते दक्षिणायन इत्य
नुवादः। तत्रादौ यदुक्तं॥ अयनेपीयमेव व्यवस्था परं विविधकल्पनोपेतेति। तन्नावद संबंधेन विकल्पशब्द विकल्पनायोगेन
व्यवस्था विशेषणानुपपत्तिः। पुंसा निर्देशात्। व्यवस्था विशेषणत्वे हि स्त्रीत्वे प्रसक्ते विकल्पायातो मे निगदतः शृणु इति पाठः

×विंशतिनाडी प्रवेशोत्तरं सकलमेव दिनं पुण्यं निरंशो संक्रान्तियुक्तः इत्यर्थः। दिनान्ते दक्षिणायने तु

पटकवी~ पुक्तो २

स्याऽऽव्यवस्थाया विशेषत्वं वाऽनुपपन्नं व्यवस्था यदा तावाऽऽ अर्थात्प्रकरणाद्यतस्यात्प्रतीतेः । यावत्त्रिंश कला ऽनुक्ता इत्यने
न विषुवादिषु पुण्यकालादधिकविंशतिघटिकाप्रवेशेऽनु पुण्यकालविशेषो निरूपित इति । तदप्यसंगतं । पुण्यविशेषप्रतिपादने प्रकृ
ति पुण्यकालविशेषप्रतिपादनाऽऽ निरंशादिनाऽऽशब्दयोः संक्रांतिपुण्ये ऽर्थः ।। दिवारात्रिसंज्ञितं दक्षिणायनं वार्थ इति । वक्ष्योत्प्रेक्षा
मात्रं न शास्त्रगृहीतो ऽयमर्थः । अयमतो ऽस्य वचनस्यार्थो ऽपुज्यते । अयनेषु विकल्पो विशेषो यः पुण्यस्य तमेव निगदतः शृणु ... ति
... विशेषं प्रतिपादयति । यावत्त्रिंशत्कला ऽनुक्ता इति । यावदित्याद्यप्यमाप्तकल्पा विधिपरि... षु वर्तते । तेनायमर्थः । विषु
वादिषु पुण्यकालघटिकास्यो यावत्यो ऽधिकाः पुण्यकालस्यायनेनानुक्ताघटिकास्तावदधिकं तत्पुण्यमुत्तरायणे दक्षिणायने च वि

षुवादिषु जपहोमादिना पुण्यात् । अयनं दक्षिणं रात्रिर्देवानामुत्तरं दिनम् । ... इति पुराणवचना... कर्कटादिधनुरन्तादेवानां रा
त्रिर्मकरादिमिथुनान्तं दिनं । तस्मिन्दिनान्ते मिथुनेऽन्त्यांशा नवसंख्यकाः तेऽप्यो ऽशेषो निर्गतो निरंशो भास्करः तस्मिन्निरंशे भास्क
रे दक्षिणायने कर्कटके दृष्टे तत्र किमित्यपेक्षायां यावत्त्रिंशत्कला ऽनुक्ता स्वपुण्यमित्यनेनानुषंगात् संबंधः । ततश्च मकरसंक्र
मेव विषुवादिषु पुण्याद्द्विगुणं पुण्यं भवतीति वाक्यार्थः । उक्तानि यानि वाक्यानि तानि देवीपुराणगतानि । अथ महार्णवप
ठितानि संक्रांतिविषयाणि पद्यन्ते । तत्र शातातपः ।। अयनादौ सदा देयं द्रव्यमिष्टं गृहेषु यत् । षडशीतिमुखे चैव विमोहे चन्द्रस
र्ययोः । अर्वाक् षोडश विज्ञेया नाड्यः पश्चाच्च षोडश । कालः पुण्यो ... संक्रान्ते विद्वद्भिः परिकीर्तितः । संक्रान्तौ यानि दत्तानि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

हव्यकव्यानिदातृभिः। तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि॥ अथ आवाः। संक्रांतेः पुण्यकालश्च षोडशोभयतः कलाः। दं
ष्ट्रसूर्योपरागे तु यावद्दर्शनगोचरः॥ उक्तानि देवीपुराणमहाशिववाक्यानि तानि तानि दिवासंक्रान्तिविषयाणीति निर्विवादम्॥ अ
धुना रात्रिसंक्रान्तिविषये देवीपुराणवाक्यानि तावल्लिख्यन्ते॥ अर्धसंपूर्णे ह्यरात्रे तु उदये ह्यमये पि वा मानाढ्ये भास्करे पुण्यमर्धशा
र्वरीदले। अर्धसंपूर्णेऽर्धरात्रे यदा संक्रान्तिमद्भास्करे दिवसे यन्मानाढ्ये प्रत्यहं यत्तत्पुण्यं भास्करोपलक्षितत्वात् भास्करोतीति
तत्रैव भास्करो दिवसः सुराणार्थमायास्तं व्रजेत्। अर्धसंपूर्णेऽर्धरात्रे इत्यनेनैव पूर्वार्धे शर्वरीदले इत्युक्तत्वात्
तत्पुण्यसंबंधार्थं यथा दिवसे पुण्यं तथा शर्वरीदले पि पुण्यमित्यर्थः। उदये नाम ... दर्शनात् प्रभृति खंडमंडलो

पलक्षितपर्यन्तः कालः। मंडलादर्शनप्रवृत्तेः समग्रादर्शनान्तः कालो ह्यमयः। तस्यामुदयास्तमयाख्यां रात्रिदिवसबहिर्भूतः संध्यांश
इति समयो लक्ष्यते। तत्र च संक्रान्तौ मानाढ्ये भास्करे पुण्यमिति रघूत्ते। न त्वहर्मध्ये शर्वरीदल इति प्रत्युपीडितहरिहरोक्त उदयास्तम
यमध्यास्यामर्द्धोदितार्द्धास्तमितं तत्पुण्यकालो गृह्यते इत्युक्तं। तदप्ययुक्तम्। उदयास्तमयशब्दार्थयोर्मध्ये निष्ठार्थाभावात्। एवं च सति
उदितमादित्यं अस्तमितमादित्य इति वत् उदयास्तमितशब्दास्यामपि तदेकार्थाभ्यां सामानाधिकरण्यप्रयोगशक्तिः स्यात्। ततश्चा
दित्यस्योदयमादित्यस्यास्तमय इति वैयधिकरण्येन निर्देशात् षष्ठ्यन्तपदसंबंधो नावकल्पेत। एवं च संध्यास्तमयसंक्रान्तौ सत्यां
कः कालः पुण्य इत्याकांक्षायामयं पुण्यकाल इति नावधार्येत। संध्या कालो हि दिवसरात्रिबहिर्भूतः स्मृतिषु। दिवासंध्यासु कार्ये

स्य ब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः। कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः इति रात्रिदिनास्यां संध्याकालस्य पृथगुपादानात्। वाजसनेयि
नापि तं तिन्नमामनन्ति। तेनेन्द्रो नमुचेरसुरस्य तु च्छायायां रात्रावनुदितऽस्मादित्ये न दिवा न नक्तमिति शिर उदवासयदिति प्रकृतकरण
त्वेन फेनः परामृश्यते। तस्मादसंपूर्णोऽर्द्धरात्र इत्यत्र वाको उदयास्तमयशब्दाभ्यां संध्याकालो गृह्यत इति न्याय्यम्। संपूर्णासंपूर्णा
र्द्धरात्रक्रमाणपेक्षया पुण्यदिवसव्यवस्थामाह। अर्द्धरात्रे च संपूर्णे दिवा पुण्यमनागतं। संपूर्ण उदये द्वैयमतिरेके परेऽहनि।
[illegible] । असंपूर्णेऽर्द्धरात्रे दिवा पुण्यमित्यत्र प्रथमेऽहनि पुण्यमिति परिशेषादर्थाद्वगम्यते। सं
पूर्ण उदयेऽतिरेके परेऽहनीति वक्ष्यमाणत्वात्। अनागतमप्राप्तं वचनान्तरेणेत्यर्थः। संपूर्ण उदये द्वैयं संपूर्णेऽर्द्धरात्रेऽस्यानु

षंगः इति सिद्धम्। संक्रान्ताविति च प्रकरणात्। अतिरेके परेऽहनीति विशेष्यदर्शनात् उदये वित्यस्यापि तदेव विशेष्यं। ततश्च उदयेऽह्नि
पुण्यमिति सिद्ध्यति। अतिरेकेऽर्द्धरात्रस्याधिक्ये परेऽहनि पुण्यम्। पूर्णापूर्णातिरेकेषु त्रिष्वपि पक्षेषु मानार्द्धरात्रे पुण्यमित्यनुषङ्गे
ण संबध्यते। उदयोरस्ताके संक्रान्तिनिमित्तस्य स्नानादेर्नैमित्तिकस्य सकृदनुष्ठानान्न समुच्चयः। न तु तुल्यवद्विकल्पो दिनद्वये त
स्याष्टदोषदुष्टत्वात्। तस्माद्व्यवस्थया पूर्वेऽह्नि परेऽह्नि वा स्नानादि न पुण्यविकल्पो वेदितव्यः। अत्र हरिहरो व्यवस्थाकारणं वाक्यमा
ह। षडशीतिमुखे तीते तृत्ते च विषुवद्वये। न विष्यत्ययने पुण्यमतीते चोत्तरायणे। अर्द्धरात्रे षडशीतिर्पूर्वदिनमित्यर्थः। उत्तराय
णेऽर्द्धरात्रे जाते अतीते सति परदिनं पुण्यमिति व्यवस्था॥ एवं चापूर्णेऽर्द्धरात्रे यान्ययनादीनि तानि षडशीतिमुखे तीत इति
मुख्यामतीतायां परदिने पुण्यं विषुवद्वयेपि वृत्ते सति परदिनं पुण्यमित्येवं दक्षिणायने अर्द्धरात्रे न विष्यति २

वाक्येन सर्व्वदिनार्द्धं उत्तरदिनार्द्धस्य व्यवस्थापितानि । विष्णुपदीतु व्यवस्थावचनात्तावाद्व्यवस्थां प्रति साकांक्षा सती अनेन
वाक्येन व्यवस्थाप्यते । आदौ पुण्यं विजानीयाद्यदा संक्रान्ति तिथिर्भवेत् । अर्द्धरात्रे व्यतीते तु विज्ञेयमपरेऽहनि । अपरे हनीति
तदयमर्थः । अहनीति विशेष्यदर्शनादादौ पुण्यमित्यत्रापि विशेष्याकांक्षया अहनीत्यनुषज्यते । तदयमर्थः । आदावहनि पु
[illegible] ण्यं विजानीयात् यदा हि द्वितीये अस्मिन्सर्व्वदिनतिथ्या एकैव तिथिर्भवति । यदि संक्रान्तिकाले तिथिरन्या स्यात्तदा न तदादावहनि पु
ण्यमित्यर्थसिद्धं किं तु परदिनमेवेति । अर्द्धरात्रे व्यतीते तु नर्त्तिन्नायामसिन्नायां वा तिथौ संक्रमणे परेऽहन्येव पुण्यं ज्ञेयमनेन
पदीव्यवस्थाप्यत इति हरिहरः । तन्मूले अकृतो वक्तव्यो गृहीतमेतत् यदर्द्धरात्रे षट्शीतिमुखादेरयनानुसमपूर्व्वोत्तरदिनव्य

वस्थापरत्वेनास्य वाक्यस्य विषय इति । न तावद्वचनस्य सामर्थ्यादानाप्यर्द्धरात्रसंक्रान्ति वाक्यसन्निधानादेश पूर्व्वोत्तरवाक्ययोरनयो
रेव सन्निहितयोर्द्दर्शितत्वात् नाप्यनुपपत्त्या जितामित्रमतेन दिवससंक्रान्ति विषयत्वेनोपपत्तेः । एवं सति मध्यरात्रे सर्व्वासां संक्रा
न्तीनां व्यवस्थां प्रति साकांक्षत्वात् आदौ पुण्यं विजानीयादित्यनेनैव वचनेन सर्व्वोत्तरदिनार्द्धयोः सर्व्वत्र पुण्यत्वेन व्यवस्थाप्यते नैकाचिद
प्यवेति । जितामित्रस्तु मन्यते । सर्व्वक्रियोडश विज्ञेया नाड्यः पश्चाच्च षोडश कालः पुण्योऽर्क्कसंक्रान्तेरिति । इत्येतद्वाक्यं पुण्यकालो विष्णुप
द्याः प्राक् पश्चादपि षोडशेत्यनेन वाक्येनोपसंह्रियत इति तन्न्याय्यं वा ह्यं स्मृत्या हि विशेषरूपया रूपसंह्रियते । श्रुत्या श्रुतिः अत एव वि
रचितेनानेन संदिग्धप्रमाणत्वेन श्रुतिमूला स्मृतिरुपसंह्रियत इत्यसंगतं । किं वा पुण्यः कालो ऽर्क्कसंक्रान्तेरिति शाता तप

यश्चनंश्र्येतेति विशेषोपादानात् स्पष्टत्वेनोपसंहारार्हमिति तदुक्तं तत्पादैः ।सामान्यविधिरस्पष्टः संह्रियेत विशेषतः ।स्पष्टस्य
तु विधेर्नान्यैरुपसंहार एव हि ॥ यदि च विष्णुपद्यामुत्तरायणतः षोडशनाडीकः पुण्यकालः स्यात् तदायनादौ स्नानेयेव तु दक्षि
९१ णस्यैव तस्योपसंहृतस्य शास्त्रात् षडशीतिमुखे ।अतीत इत्यादिनाप्यतीतादावेव कालो रोगः प्राप्नोतीति तथा च सत्योदयिके
घटिकाः प्रात्रे दक्षिणायने सतीति अतीतरात्रावेव रोगः प्राप्नोति ।घटिका विशेषणेव दिने षडशीतिमुखे उत्तरायणे सतीत्र [illegible]
मिन्यां रात्रौ रोगः स्याद्रात्रेश्च विषुवे द्वयम् इति व्यधिकरणे सप्तम्यौ तत्रायमर्थः ।विषुवद्वये च तत्संवत्सेन [illegible] स्कन्दे [illegible]
स्मिन् [illegible] पर्वणि सतीति विशेषणसामर्थ्याद्रात्रेर्मानं तालभ्यते ।रात्रौ [illegible] संक्रान्तेरपि तेन रोगो लभ्यते । किं पुनर्दिवासंक्रा

न्तौ ॥ [illegible]वत्र[illegible] राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु स्नानदानादिकं कार्यं निशि काम्यव्रतेषु चेति तत्कथं विद्दिवा स्नानाद
वकृतरात्रावपि प्रत्यवायपरिहारार्थं स्नानादिकर्तव्यमिति तस्य सिद्धान्तः ।सोऽपि न रमणीयः ॥ नित्यविधिविधेयस्नानादावप्य
स्यावश्यं स्नानविज्ञानं च प्रत्यवायपरिहारमात्रस्य सान्धत्वात् तस्य प्रयोगावरूपस्यानादित्वेन स्नानामलत्वानुपपत्तेः ।नापि तत्परिपाल
नेन स्वस्य श्लावा सावास्यां तस्य निरूपितत्वात् ।तस्मान्नित्यत्वनिर्वाहे स्थितं सर्वस्य सर्वदा यदनिप्रेतं उपात्तदुरितक्षयो वा स्वर्गो वा
यं सुखेवाशावास्यमं स्फपगमनीयम् पुण्यशब्दवाच्यं तदेव दर्शितं ।मानार्द्दैःसाक्षात्पुण्यमहोदधिशिरोदलद्व्यत्र तथा च भविष्यत्पुराणे
[illegible]न्तुः ।रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः ।नैमित्तिकं तु कुर्वीत स्नानं दानं च रात्रिषु ।यज्ञे विवाहयात्रायां तथा पुस्तकवाचने ।दा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आम्येतान्निशास्नानिरात्रौ देवालयेतथा। अहणोद्वाहसंक्रांतिव्यापत्तिप्रसवेषु चाप्यथवा। चेतिहासस्य रात्रौ दानं प्रशस्यते। हंत तर्हि नि
शासंक्रमणे निशावर्त्तिनीनां नाडीनां संक्रांतिसन्निधानकृतः पुण्यत्वस्य विशेषो भविष्यति। नैतदेवं। संक्रांतिसन्निधानं रात्रेराषु
रत्वदोषनिरासे व्यापृतं। न पुण्यविशेषजनने व्याप्रियते॥ अतः पूर्वदिनार्द्धे उत्तरार्द्धे रात्रौ स्नानदानाद्यनुकल्पनीयं वेदितव्यम्।
९२ तत्त्वाभूर्णशार्वरीदले न परत इति विवेकः। यदा रात्रिसंक्रांतिसंबंधेन दलद्वये ऽप्यविशेषेण पुण्यकालता स्यात् तदा अहर्णिशार्द्व ९२
रीदलद्वित्तिविशेषाभिधानमनर्थकं स्यात्। यथा पुरोडाशसंबंधेन विहितं चतुर्द्धाकरणमाग्नेयं चतुर्द्धा करोतीत्याग्नेयविशेषेण
चैतिचेत्। तथा च यदा पुनः संक्रान्तिर्द्दिनार्द्धोत्पन्ना तस्यां त्रिविधः पुण्यकालो भवति। पुण्यः पुण्यतरः पुण्यतमश्चेति। अतीतानाग

तो त्रीणि नाड्यः पंचदशेति देवीपुराणात्। पुण्यकालोऽर्कसंक्रांतेः षोडशोभयतः कलाः इति शातातपवचनात्। तन्निदाघे दीर्घदिवसत्वे
प्रायेण तत्र दिनार्द्धे दक्षिणायनं चेत् तदा उत्तराः पंचदश षोडश वा नाड्यः पुण्याः पूर्वाः पुण्यतराः सन्निहिताः पुण्यतमाः। तत्रैव
दिनार्द्धे यद्युत्तरमयनं षडशीतिमुखी वा तदा पूर्वनाड्यः प्राक्तन्या वा पुण्याः। उत्तराः पुण्यतराः। सन्निहिताः पुण्यतमाः
तत्रैव विषुवति पूर्वसंख्यानाडीनामुपरितनीनां तावतीनां पुण्यत्वं। तथा च मध्यवर्त्तिनीनां उभयसंख्याऽवस्थितानां दशानां पुण्यतर
त्वं तन्मध्ये संक्रांतिसमीपवर्त्तिनीनां पुण्यतमत्वं। दिनार्द्धे एवं विरूपद्यो प्रवृत्तयोः पूर्वोत्तरघटिकानां पुण्यतमत्वमिति द्वैविध्यमेव तत्त्व
र्थापेक्षया तमवर्थस्य प्रवृत्तेः। मध्याह्नतः प्राक् संक्रमणे पूर्वभागे संक्रान्तेर्मध्याह्नस्योपरि नाडीनां पुण्यत्वं अधोवर्त्तिनीनां पुण्यतर

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्वं। संक्रमणासमीपानां पुण्यतमत्वं सद्याङ्कस्पैः परिज्ञातानां संक्रांतीनामुत्तरोत्तराणां वैपरीत्यं पुण्यपुण्यतरत्वावस्थापूर्वलो
गात्यपुण्यतमत्वं पुण्यतरापेक्षया अदर्पिकां घटिकायां यदि दक्षिणमयनं विषुवं वा स्यात् तदा पुनः षष्टिघटिकानां पुण्यत्वं। स
क्रमणघटिकातः पुण्यतरत्वं रात्रौ तु गणनावारतरवथापेक्षयात्तमवर्ण्यस्यानुपपत्तेः। दिनांत्यघटिकायामुत्तरायणे षडशीति
मुखे विषुवति वा। आद्या नाड्यः पुण्याः। सैव संक्रांतिघटिका पुण्यतरा रात्रौ तु गणनावाह्न्विधामेव। सा च देवीपुराणवाक्यस्यामीमां
सितेर्यो निर्णीयते संक्रांतेः पुण्यकालः। इमानि पुराणवाक्यानि मूलभूतानि दृष्ट्वा केचिदधुना तनैः स्वयमन्यानि विरचितानि तान्य
वान्यैरुपलब्धानि ततो ऽप्यन्यैरन्यानीत्यादि परंपरया द्यापि ग्रंथे ग्रंथे नवानि निस्पोति। किं दो वचनानि संक्रांति विषयाणि कुर्वंति।
नवानि

तेषु मध्ये कतिचिद्वाक्यानि वक्ष्यन्ते। आसन्नसंक्रमे पुण्यं दिनार्द्धं स्नानदानयोः। रात्रौ संक्रमणे भानो विषुवत्ययने दिवा। पायाः संनि
हितानाड्यस्तास्तु पुण्यतमाः स्मृताः। अत्र सन्निहितानां नाडीनां पुण्यतमत्वं विषुवत्ययने विशेषणेन रात्रिगतास्वः सन्निहितास्वः पुण्य
तमत्वं व्यवच्छिद्यते। यद्वा पार्श्ववचनमेतदिति कश्चित्। अन्यैरप्युक्तम्। धनुर्मीनावतिक्रम्य कन्यां च मिथुनं यदा। पूर्वापरविभागेन रा
त्रौ संक्रमते रविः। दिनान्तेपंचनाड्यस्तु पुण्याः प्रोक्ता मनीषिभिः। उदिते च तथा पंच देवे पित्र्ये च कर्मणीति। दिनस्येव नाड्यः पुण्या इत्यनु
गपत्वस्य प्रकर्षो विवक्षितः। दिनार्द्धस्य पुण्यमात्रत्वाभिधानात् पुण्यप्रकर्षः पुण्यतमत्वं त्रिंशत्कर्कटके नाड्यो मकरे विंशतिः स्मृताः। व
र्तमाने तुलामेषे नाड्यस्तूभयतो दश। त्रिंशत्कर्कटके नाड्य इति सर्वा इति वेदितव्यं मकरे विंशतिरित्यत्रोत्तरा इति बोद्धव्यम्। षडशीत्या

विषुवत्ययने पुण्या स्त्रिंशदेव तु दक्षिणो ऽतीतास्तरेनाद्य इति प्राहुः पुरा विदः इति। अत्र दिनाद्य घटिकायां कर्कटे जायमाने उ
दये घटिकायां मकरे मध्याह्ने विषुवति त्रिंशद्दिग्गतिर्दशेति संख्यानियमेन विकल्प्यते किंतु संख्योपादनमेतत्कृत्स्नदिवसपुण्यत्वो
पलक्षणमभिप्रेतम्। उक्तं चान्यत्र। अह्नि संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्तितमिति। यदि संख्या विकल्प्यते। तदा कर्कटके त्रयः त्रिंश
द्घटिकात्मके दिवसे पूर्वा घटिकाद्वयमपुण्यं स्यात्। मकरे सप्तविंशति घटिका दिवसः। तत्र विंशतेर्घटिकानां पुण्यत्वेऽपरितन्यः
सप्तघटिकाः अपुण्याः स्युः। विषुवति त्रिंशद्घटिकात्मके दिवसे पूर्वघटिकापंचकमुत्तरं वा पुण्यं प्राप्नोति। तदा अह्नि संक्रमणे
ऽहः कृत्स्नमित्यनर्थकमेव स्यात्। विषयासावाद्वा षडशीत्यां व्यतीतायां षष्टिः कास्तु नाडिकाः पुण्याख्या विष्णुपद्यां तु प्राक्

न३

ल
न ४

श्चादपि षोडशेति। षडशीतिमुखीनां संक्रान्तीनां वर्तमानानामेकैकस्याः पंचदशेति मिलितानां पुण्याख्याः षष्टिर्नाड्यो भवन्ति। य
द्येकैकस्याः षष्टिः पुण्या गृह्येरंस्तदा एतासामेव सर्वाभ्यः प्रकर्षः प्राप्नोति। प्रभूतपुण्यकालत्वाच्च तथा च सति देवीपुराणे विषुव
यनसान्निध्यादिति विषुवायनसंज्ञितानां प्रकर्षाभिधानेन निश्चितप्रमाणमूलेन विरोधः आधुनिकवाक्यं विरुद्धं। शेहात्तवंप्रमा
णमूलत्वात्। ... वाद्वा। पूर्णे चेदर्द्धरात्रे यदि संक्रान्तिर्भवति। तदा दिनद्वये पुण्यं प्राहुः। मुक्त्वा वर्जयित्वा पूर्णे अर्द्धरात्रे जातौ मकर
कर्कटौ। तदा दिनद्वयं पुण्यं न भवति किंतु रात्रौ वितयोर्योगः। अनयोश्च यदुक्तं। संक्रान्तौ रात्रावपि स्नानदानादिकर्त्तव्यमिति तन्मक
रकर्कटविषयमिति तन्नयतः इत्यस्याध्याहारेण दूषयति मुक्त्वेति। मुक्त्वा विहाय पर्युदस्य परित्यज्य वर्जयित्वेत्येकपर्यायार्थः

× संक्रमे रात्रिं प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं मुक्त्वा मकरकर्कटौ। वितिवचनं दृष्ट्वा कश्चिदाह अर्द्धरात्रे पूर्णे यदि ३

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

[illegible]रसो। विना पिते न मुख्कारा[illegible]देन संबंधा मकरकर्कटयोः दिनद्वयसाधरित्यज्ञ पुण्यं वा[illegible]दस्या पुण्यत्वं स्था प्यते नत्वरात्रौ
पुण्यत्वस्तुयतो पाक स्यपदस्यार्थद्वय[illegible]संसदा[illegible]नहि[illegible]व[illegible]दिवदत्तं मुख्का स्तेन नार्थे विप्रा भोजयितव्याः इत्युक्ते देवदत्त[illegible]
भैव लोजयितव्य इत्यपरो[illegible]र्थः[illegible]भेद मुसादे[illegible]नरमाह किं वप्राप्त[illegible]स्यतो न च दिनद्वयस्य पुण्यत्वं प्राप्तं दिनार्द्धस्यैव
९४ पुण्यत्वोक्तेः तेन दिनशब्देनाहोरात्रं[illegible]लक्षणतद्वयपरः[illegible]विरोधः तस्मात्[illegible]मकरकर्कटयोर्दिनद्वयस्य पुण्यत्वं रात्रौ अ ९५
[illegible]। [illegible]तं[illegible]स्तु। अत्रिके[illegible]त्रि[illegible]पंस्पादुत्रौ वेह्यास्तरहृयां संक्रांति[illegible]द्वयादाना ध्ययनकर्म [illegible]त्यनेनवा
[illegible]मकरकर्क[illegible]योर्दिनद्वय[illegible]पुण्य[illegible]त्तं[illegible]कर्मविषयं[illegible]दातं[illegible]ध्ययनानितस्यैव

अन्येपठंति

[illegible]निकर्माणि तेषु[illegible]। [illegible]कर्मसु दिनद्वयपुण्यं वेदितव्यम्[illegible]तथा[illegible]प[illegible]मध्ये[illegible]व्यवहार[illegible]ते[illegible]मकरक
[illegible]दिनद्वयं[illegible]प[illegible]यंति[illegible]ते चात्र परंवचनं। अस्तंगते यदा सूर्ये[illegible]तिदिवाकरः प्रदोषे वार्द्धरात्रे वा तदा[illegible]
[illegible]पिण्ठ[illegible]कां[illegible]कं तु पर[illegible]क्रमते रविः प्रदोषे वार्द्धरात्रे वा तदा लोगः परेहनी[illegible] अत्र वचनद्वये प्रदोषे चेत्यनेन यदि
[illegible]जातीयामर्संक्रांतिः[illegible]दिने लोगः प्रतिपाद्यते तदा[illegible]सन्नसंक्रमं पुण्यं दिनार्द्ध मित्यादिना[illegible]वचनेन धनुर्मी[illegible]तिक्रमेत
[illegible]ना[illegible]संपूर्णे[illegible]उदय[illegible]पि वे[illegible]दिना देवीपुराण[illegible]न च विरोधः तेषां मूलभूततया श्रुत्यापि विरोधे त्वनपे
[illegible]कतिशुत्तु[illegible]त्या दिन्यायेन श्रुतिविरुद्ध[illegible]प्रमाणं किमुत सां[illegible]तिक पुरुषविरचितं वाक्यं अस्तंगते यदादित्य[illegible]दि
क३

वचनेनैवप्रदोषार्द्धरात्रयोर्लिंगचक्रात्पृथग्ग्रहणमनर्थकमित्यपरोदोषः।तस्मादस्यवचनद्वयस्याविरोधिनीगमनिकेयम्।
प्रदोषेवेत्ययंवाशब्दोयथार्थेवोपमानेविकल्पयोरितिपाणिनिस्मरणात्।तदयंदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरर्थः।यथाप्रदोषेपूर्वदिनार्द्धर
रपितथार्द्धरात्रेपरदिनस्पृष्टपूर्वेक्रियाव्यवस्थायाद्वितीयोयंवाशब्दः।तथास्वाव्ययानामनेकार्थत्वात्सामान्यप्राप्ताःपूर्वाःषोडशनाड्यः
९८ पश्चादपिषोडशस्पृष्टाःसमानाएवायंत्वायामायनेविष्णुपदेतथादौदानाद्यनंतेविषुवेसमध्यावदन्त्यतीतेषडशीतिवक्त्रेमद
ध्यगःस्वल्पयनेवसौम्ये।इतिवचनंतत्प्रथमातिक्रमकारणाल्लावालिप्रायेणनतुपुण्यतरत्वेन।यदिविष्णुपद्याघटिकासुपुण्यवि
शेषःस्यात्तदादेवीपुराणमध्ययनादिवद्वत्वमपिविशेषमभिदधीत।तस्मादनभिधानादेवविशेषोनास्तीतिगम्यते॥ ॥इतिसंक्रां

तिनिर्णयःसमाप्तः॥ ॥अथमन्वादिषुयुगादिषुनिरूपयिष्यते।मन्वादौचयुगादौचग्रहणेचंद्रसूर्ययोः।व्यतीपातेचवैधृत्यांत
त्कालव्यापिनीक्रिया।तस्याःश्राद्धादेःक्रियायायोविहितःकालःसतत्कालःतस्यव्यापिनीश्राद्धादिक्रियाकर्त्तव्येत्यर्थः।नतुया
वतीमन्वादिर्युगादिर्वातावत्कालव्यापिनीक्रियेत्यर्थः।यावत्कालव्यापिनी [illegible] तिप्रयोगप्रस्तावाग्रह
णादावपिक्रियाणांकालभेदो।यथायस्यमलेलवेत्यन्तंयस्तेहोमोविधीयते।मुच्यमानेस्नवेद्दानंमुक्तेस्नानंप्रकीर्त्तितम्।व्या
तीपातेवैधृत्योरपिपूर्वेद्युरुपवासःश्राद्धकालेश्राद्धं।द्वितीयेऽहनिव्यतीपातवैधृतिमध्येदानंब्राह्मणभोजनंचेति।तथा
संगेयादधिस्नानेदंतधावनमैथुने।जातेचनिधनेचैवतत्कालव्यापिनीतिथिः॥ ॥अत्रविपरीतंकिंचिल्लिख्यते॥ ॥अर्द्धाक्षेप

उशाना ऽप्यक्रपरा ऽश्चैवतुषोडश। पुण्यं काला ऽर्कसंक्रांतेः स्नानदानक्रियादिषु। युगान्तेषु रविग्रासे प्रडशीतिमुखे तथा ॥ कु
लीरे त्रिंशदेवाद्याः मकरे विंशदुत्तराः। त्रिंशा कर्कटके नाड्यो मकरे विंशतिः स्मृता। इत्येतत्सां प्रतिकपुरुषविरचितं वचनं मूलाप्त
९७ वेन स्वयमप्रमाणं किंपुनः शिवरहस्यवाक्येन ससूलेन निश्चितप्रामाण्येन विरुद्ध्यमानं सामन्वादिस्मृतिरपि स्वतः प्रमाणपयापि कृत्या वि ९७
रुद्धा किं धेत्र नपेटं स्यादसति ह्यनुमानमिति न्यायेना प्रमाणं मकरे विंशदुत्तरा इत्येतद्धकन्तरं वाक्यं मकरस्यदेवदिनतया श्रे
ष्ठत्वलोगाधिक्यं युक्तं। कर्कटस्य देवरात्रित्वाद्रात्रेः पुण्यानर्हत्वात्। लोगस्यन्यूनत्वमुपपद्यते। याम्यायने विष्णुपदे तथाद
वित्येतदेवास्मिन्पदे समं जसं। अयनद्वयेऽपि संक्रांति विहितनाडिकानां पुण्यतमत्वम विशेषेण वक्तुं नरोऽयं तिथिनिर्णयः

शिवरहस्येतिथिनिर्णयाध्याये प्रोक्तो नापूर्वः। ग्रंथवंशसुवर्णानां सदोत्कर्षापकर्षयोः। प्रमाणं विदुषां बुद्धिर्निर्मला कषपट्टिका
॥१॥ यदस्मिन्मिश्रितं किंचिन्नीरक्षीरमिवाल्पकं। अपक्षपातिनः सूरिहंसाः क्षीरं भजंतां स्वयम्॥ २॥ मीमांसेंदुकला प्ररूढ वितत
९८ प्रज्ञा सुधाविद्रवो ऽन्याख्या विलसत्प्रियस्यवचनेपातं जलं यो जलं। सामुद्रं तु रगी सुखाशिवदयः न्नास्नावनन्त्रो गुरुः सो ऽ ९८
सुनिर्णयमाततानविधिवल्लोकस्यमोदापहम्॥ ॥छ॥ ॥ इति श्रीमदनन्तभट्टोपाध्यायविरचितस्तिथिनिर्णयः समा
प्तः॥ ॥छ॥ ॥शुभमस्तु॥ ॥रामा॥ ॥रामा॥ ॥छ॥ ॥रामा॥ ॥श्रीरामायनमः॥ ॥वेणीमाधवाय नमः॥ ॥राम॥
संवत् १८०२ समये पौषसुद्ध १० हराली शनिवासरे [redacted] मिश्रशी [redacted] र्जिनार्थे लिखितम्॥ ॥शुभमस्तु॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

Indira Gandhi National
Centre for the Arts